

KERESZTÉNY MAGVETŐ

AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ:

DR. BORBÉLY ISTVÁN, DR. FERENCZY GÉZA
DR. KISS ELEK ÉS VÁRI ALBERT

MINT SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

TARTALOM:

Tanulmányok	Lap
Dr. Borbély István: Az unitárius és trinitárius őskereszténység	1
Dr. Varga Béla: Unitarizmus és racionálizmus	18
Szent-Iványi Sándor: Új vallások	30
Dr. Váradi Aurél: Várfalvi Nagy János dr.	38
Dr. Szathmári Miklós: Agenda	46
Dr. Borbély István: Simén Domokos és kora (IV. közlemény)	49
Dr. Gál Kelemen: Brassai Sámuel (Folytatás)	59
Irodalom	69
Különfélék	76

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden három hónapban egyszer, legkevesebb
3 iv tartalommal.

FŐMUNKATÁRSÁK:

BENCZÉDI PÁL, KAUNTNÉ ENGEL ELLA, KELEMEN LAJOS
KERESZTESI DÉNES, KOVÁCS LAJOS, LŐFI ÖDÖN
PÉTER LAJOS ÉS DR. VARGA BÉLA

A KERESZTÉNY MAGVETŐ a szabadelvű keresztény-
ség szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theizmus
magasztos eszméit a jelenkor különböző gondolatáramlatai
közt fenntartani s emellett szolgálni azoknak az érdekek-
nek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más
szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati
szempontból vonatkoznak.

Évére közöl hit-, böseleti és történelmi tanulmányo-
kat, értekezéseket, szépirodalmi munkákat s másnemű dol-
gozatokat s azonkívül az oktatás- és nevelésügynek is tért
szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat
figyelemmel kíséri.

Előfizetési ára egész évre: 200 lej. Pártoló díj egész
évre: 250 lej, mely összeg Hadházy Sándor egyházi pénz-
tárnok, az U. I. T. pénztárnoka címére küldendő (Cluj—
Kolozsvár, Unitárius Kollégium). Az Unitárius Irodalmi
Társaság alapító és rendes tagjai fél árban kapják a folyó-
iratot.

Tartalomjegyzék

A Keresztény Magvető 1927. évi 39-ik évfolyamához.

I. Egyházi dolgozatok.

	Oldal
Pálffi Márton: Brassai emlékére (óda)	205
Dr. Szathmáry Miklós: Agenda	46
Vári Albert: Ima	185
V. A.: I. Ferdinánd király	233

II. Hittani, bölcseleti dolgozatok.

Dr. Borbély István: Az unitárius és trinitárius ös-kereszténység	1
Dr. Borbély István: A monarchiánizmus	101
Dr. Boros György: Hitfejlődés	92
Sunderland: Unitarizmus és modernizmus, mint vallásos irányzat. Ford. Kovács Lajos	267
Szent-Iványi Sándor: Új vallások	30
Dr. Varga Béla: Unitarizmus és racionalizmus	18
Dr. Varga Béla: Theista törekvések a vallástudományban az utóbbi tíz év alatt	248

III. Nevelés- és oktatásügyi dolgozatok.

Dr. Gál Kelemen: A gyakorlati theológia néhány kérdéséről	281
Ürmösi József: Miképen tehetjük egyházi beszédünket hatásosabbá?	141
Ifj. Ürmösi Károly: Miért van az unitarizmusnak jövője?	272

IV. Történelmi dolgozatok.

Dr. Borbély István: Simén Domokos és kora	49, 155
Dr. Gál Kelemen: Brassai Sámuel	59, 170, 290
Dr. Gál Kelemen: Brassai emlékezete	190
Dr. Váradi Aurél: Várfalvi Nagy János dr.	38
Vári Albert: Prohászka Ottokár	81

V. Egyházi élet.

Brassai-émlékünnepélyek (Dr. Boros György, Vársárhelyi János, Dr. Kristóf György, Dr. Csűry Bálint, Dr. Tulogy János, Dr. Tavaszy Sándor, Sándor József beszéde a Brassai-émlékünnepen)	208,	224
A Brassai-kulturház felavatása Torockó-szentgyörgyön (Dr. Borbély István felavató beszéde)		225
Dr. Ferenczy Géza: Megnyitó beszéd a Brassai-émlékünnepélyen		187
Dr. Ferenczy Géza: Elnöki megnyitó beszéd az idéni főtanácsi gyűlésen		264
Jelenvolt: Felügyelőgondnoki értekezlet		149
Lőfi Ödön: Szabadelvű vallásos mozgalmak a külföldön		255
Dr. Rade Márton: A prágai vallásügyi kongresszus megnyitó beszéde. Ford. Dr. G. K.		241
V. A.: Egyházi gyűléseink		277
Dr. Varga Béla: A szabad keresztények és vallásos liberálisok nemzetközi kongresszusa Prágában		234
E. M. Wilbur: Az unitárius eklézsiák földrajzi megoszlása Amerikában. Ford. m a		287

VI. Irodalom.

Gyallay Domokos: Vaskenyéren. Ism. Pálffi Márton. — Révész Imre: Révész Imre élete. Ism. Vári Albert. — Vári Domokos: Lélekharangok. Ism. (ma). — Tóth István: Szines linoleumai. (Dr. B. I.) — Dr. Borbély István: A régi Torockó. Ism. P. — Dr. Boros György: Dr. Brassai Sámuel élete. Ism. Kerecsényi Dezső. 229. — Vári Albert: Keressétek először is tennek országát. Ism. G. K. — Amerikai unitárius irodalom 1926-ban. Ism. Sz. I. S. (302) — Savage: A kereszténység fejlődéstörténete. Ford. Kovács Lajos. Ism. Sz. I. S. 304. — Útő Lajos: Myrtusok között. 306. — Dr. Kiss Elek: Erdélyi kulturális kérdések. 306. — Új énekeskönyvünk. 306. — Erdélyi Magyar Unitárius Naptár. 306. — P. Jánossy Béla: A császár bűnbakjai. Ism.: m a. 308.

VII. Különfélék.

Elhunytak 76, 80, 183, 309. — Az U. I. T. választmányi ülése. 77. — Gondnoki és esperesi értekezlet. 77. — Filep Gyula és Filep Jenő emlékalapítvány 78. A Ker. Magv. melléklete 78. — Templomjáró és templomkivüli vallásosság 78. — Mussolini a fászcizmusról. 78. — A „bosszúálló” Isten. 79. — A főtiszt. püspök ur és a főtiszt. asszony betegek. 80. — Lelkészeiktatási ünnepély Kolozsvárt. 183. — Melléklet. 184. — Brassai kiadatlan levele Gyergyai Ferenchez 1861-ből. 228. — Brassai műfordításai. 229. — Pályázati hirdetés. 309. — Dr. Borbély István. 310. — Dr. Masznyik Endre. 310. — Lelkész a bíróság előtt. 310. — Külföld. Irta Sz. I. S. 310.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

LIX. ÉVF.

1927. JANUÁR—MÁRCIUS.

1. FÜZET.

Az unitárius és trinitárius őskereszténység.

1. Az ebionita-essenus őskereszténység.

A kereszténységet Jézus életében, valamint Jézus halála után egy ideig nem tartották egyébnek a zsidó vallás egy megreformált alakjánál. Midőn Pál apostol halála előtt Jeruzsálemben járt, úgy találta, hogy ott sok ezer zsidókeresztény él, akik ragaszkodnak Mózes törvényeihez (Apost. esel. 20₂₁). Az Apostolok cselekedeteinek írója jellemző célzatossággal magát Pált is ilyen zsidókereszténynek tüntette fel (20₂₄). Ugyanő írta, hogy a palesztinai keresztények „régii időtől fogva minden városban“ „minden szombat napon olvassák Mózesnek írását“ (15₂₁). Mondták e keresztényekről azt is, hogy zsidószakadárok. Hieronymus a názárénusokról azt írta: usque hodie per totas orientis synagogas inter Judaeos haeresis est. Sulpicius Severus pedig feljegyezte, hogy Hadrián császár idejéig a keresztény gyülekezetek püspökei mind körülmetélkedtek.

Ami az őskeresztényeket a zsidóktól megkülönböztette, az legfőképen a messiási eszme volt. A keresztények azt állították, hogy Jézus a héber próféták által megjövendölt s régóta várt Messiás. A zsidók ezzel szemben azt bizonyították, hogy az igazi Messiás még nem jött el. Tudjuk, hogy a zsidók többsége Jézust nem tartotta sem prófétának, sem szent embernek. Ezek íteltették őt halálra. Voltak azonban zsidók, akik elismerték, hogy Jézus próféta volt. Ezek a félig zsidók, félig keresztények Jézus követőinek vallásos hitében nem láttak egyebet az ótestamentumi zsidóhitnek tisztultabb formájánál. E zsidókeresztények Jézusról azt tartották, hogy ő az Ábrahám nemzetségéből származott próféta, ki egészen olyan teremtett földi lény volt, mint bárki más: mint gyermek, nevedett és erősödött (Luk. 2₄₀₋₄₂); tévedett, mint bárki más (Márk 11₁₃); ha böjtölt, bizony ő is megéhezett (Mt 4₂); sírt (Luk. 7₁₃, 19₄₁); szomorkodott és gyötrődött (Mt 26₃₇); panaszkodott, hogy a keresztfán Isten őt elhagyta (Mt 27₄₆);

meghalt (Mt 27₅₀): Állították, hogy Jézus az Atyának alá van rendelve (Márk 10₁₈, 13₃₂, 14₃₆; Mt 20₂₃). Lukács azt is feljegyezte, hogy Jézus, meg a Szentlélek két különböző személy: „Ha valaki valamit mondand az embernek fia ellen, megbocsáttatik; de annak, ki a Szentlélek ellen káromlást szóland, meg nem bocsáttatik“ (11₁₀).

A teljesen kereszténnyé lett zsidók e zsidókeresztény elfogást azzal toldották meg, hogy Jézus nemcsak próféta volt, aki csupán hirdette az eljövendő Messiást, hanem Jézus maga volt a régóta várt és megjövendőlt Messiás. Ennek a még Jézus életében és Jézus tanítványai körében keletkezett keresztény hitfelfogásnak Lukács, Márk és Máté apostolok cselekedeteiről írott könyvben találjuk bibliai leírását.

Amíg élt és tanított Jézus, tehát amíg személyének várázsa közvetlenül tudott hatni környezetére, addig benne igazi Messiást látni talán nem is lehetett nehéz. Azonban keresztrefeszítettése és halála után is hinni, hogy ő volt a világon diadalmaskodó Messiás, bizony nehéz volt. Jézusnak megfeszítettése és halála a volt tanítványok és követők egy része előtt a zsidókeresztények hitét igazolta, akik Jézus tanításainak tartalmi értékét teljes mértékben elismerték ugyan, de őt magát a szó szoros értelmében vett világmegváltó diadalmas Messiásnak nem tartották.

Voltak Jézusnak olyan rajongó követői is, akik az eseményeket másként itélték meg, mint az említett zsidókeresztények. Ezek tovább is fenntartották meggyőződésüket Jézusnak Messiásságáról, de most már nem előbbeni formájában, hanem azon módosított alakban, hogy: Jézus ugyan a megjövendőlt Messiás volt, azonban földi életében csak tanította, csak hirdette Istennek országát, ellenben halála után feltámadt, felment a mennybe, onnan rövid időn belül eljön a földre s akkor nemcsak tanítani fogja, hanem tényleg meg is alapítja Istennek országát. Ezek a rajongó keresztények azon eseményeket, amelyek a múltban történtek, áthelyezték a jövőbe. Jézusnak újra eljövetelét a földre annyira bizonyosnak tartották, hogy Máté evangelista ezeket írta: „Bizony mondom néktek, vannak némelyek azok közül, kik itt állanak, kik a halált meg nem kóstolják addig, míg nem látandják az embernek Fiát menni az ő országába.“ (16₂₈). Lukács is azt ta-

nította: „Bizony mondom néktek, hogy semmiképen e nemzet-ség el nem múlik, mígnem mind ezek (t. i. Jézusnak másod-szori eljövele a földre és Isten országának megalapítása) meg nem történnek“ (21₃₂). Pál apostol is hitte, hogy ő még életében meg fogja érní az utolsó trombitaszót, a halottak fel-támadását s az élő világnak Istenországává való elváltozá-sát (I. Kor. 15₅₂). Jakab levelében ez van: „Békességesek le-gyetek és erősítsétek meg szíveteket, mert az Úrnak eljövele elközelgett“ (5₈). Ugyanez olvasható Péter I. levele 4₇-ben is: „Mindeneknek végek pedig közel vagyom“. Valamint Jánosnál: „Az utolsó idő jelen vagyom“(I.2₁₈). A Jelenésekről való irat pedig egész terjedelmében Jézus másodszori meg-jelenésével foglalkozik.

Akik hittek Jézusnak másodszori eljövételében s biz-tosra vették, hogy e világraszóló nagy eseményt még életük-ben meg fogják érní, azok magukra nézve e párúziában való hitet tartották a legfontosabbnak. Ezek nem elégedtek meg pusztán a keresztényies jócselekedetekkel, ugyan ezeket is nagyra becsülték. Rájuk nézve fontosabb volt a Jézusban, mint újraeljövendő Krisztusban való hit; hite annak, hogy ő tény-leg eljön s azokat, akik hisznek benne, boldogokká fogja tenni. Ezeket a Jézus másodszori eljövételében rajongó hittel hívó keresztényeket kevésbé érdekelte a történeti Jézus. Minden gondjuk s minden gondolatuk az eljövendő Krisztus volt, kit különböző neveken „Meváltónak“, „Krisztusnak“, „Messiás-nak“ neveztek el. Így lett a földi ember Jézusból idők folytán túlvilági lény, Krisztus, kiben az ember csupán forma volt, lényegül benne nem az emberi, hanem az isteni rész tartatott.

2. Pál apostol keresztény hite.

Pál apostol nem tagadta, hogy Jézus földi ember volt s úgy élt a földön, mint az emberek. De e tények őt különöseb-ben nem érdekelték. Ő nem volt historikus, akit a múlt ese-mények különösebben vonzottak volna. Ő apostol volt, ki egyesegyedül az embernek jövő sorsával törődött. Erről pedig az volt szilárd meggyőződése, hogy kinek-kinek sorsa attól függ, hisz-e az eljövendő Krisztusban avagy nem? Ha hisz, akkor elegendő egyedül e hite az üdvösségre; ha pedig nem hisz, akkor hitetlenségét nem tudja semmivel jóvátenni. „A

mi életünk járása — úgy mondotta (2 Kor. 5₇) — a hitben vagyon, nem a szemlátomásban.“ „A hit pedig — írta más-alkalommal (Zsid. 11₁) — bizonyosága annak, amit az ember remél, és megmutatója azon dolgoknak, amelyek nem látszanak“.

Azonban Pál apostolnak történeti szerepe nem csupán azért nagyjelentőségű, mert szemben a synoptikusokkal — akik a Jézus életében hitt keresztény hitet írták le — irataiban azt a hitet örökítette meg, amely Jézusnak másodszori eljövételére volt felépítve, hanem azért is, sőt első sorban épen azért, mert megpróbálta bebizonyítani, hogy Jézus nem élete, hanem halála által lett az emberiség megváltója.

Említettük, hogy amíg élt, addig látni Jézusban Messiást, bizonyára nem volt nehéz dolog, hiszen Jézusnak magán-élete ép úgy, mint tanításai egyformán rávallottak a lelkek Istenországának megalapítójára. Minden cselekedete oly tiszta, meggyőződése oly fenséges, egyéniségének varázsa oly megnyerő és fanatizáló volt, hogy mind e tulajdonságai együttvéve környezetére egy emberfölötti ember, vagy mint ők mondták: Istenember, Messiás benyomását tették. A követőknek naponként sokasodó gyülekezete méltán keltette azt a hitet: íme, eljött Istennek küldötte, ki nem karddal, hanem a lélek erejével fogja meghódítani a világot.

Hanem Pilátus ítélete, a kereszthalál, ezt a szép hitet nagy homályba borította, Akik látták, miként roskadt össze a Koponyák hegyére vezető úton a diadalmasnak vélt Messiás s hallották szívszaggató kétségbeesését a keresztfán: „Én Uram, én Istenem, miért hagytál el engemet!“ (Mt 27₄₆). — — bizony nem ok nélkül jöttek zavarba. Hát ilyen az, akitől a Sátán legyőzetését s a bűn eltörlését várják? Ez emberi gonoszság által megölt ember lenne a mindenen diadalmaskodó Isten? Aztán milyen lehet az az örökélet, amely csak a Golgotháig tart? Egyáltalában lehet-e Istennek fia az, aki kínok között halt meg? Jézus azt tanította, hogy ő eltörölte a halált és íme, a halál diadalmaskodott rajta. Hát lehetett ez a legyőzött ember a diadalmas Messiás? E kérdésekben meg kell éreznünk azt a nagy kétséget, ami a tanítványok szívét Jézus halálának láttára eltöltötte. Igaz, hogy a paruzia hite tompította e kétségnek élett. Azonban az érzelmek viharában

valami erősebb meggyőzetésre volt szüksége a háborgó, kétségessé váló lelkeknek. Ezt az erős meggyőzést adta a kereszténységnek Pál apostol Jézus halálának fenséges magyarázatában: a megváltás tanában.

Pál apostolnak összes vallásos gondolatai egy problémában összpontosultak: Jézus halálának nagy problémájában. Ő jól érezte, hogy Jézusnak Messiássága ép úgy, mint maga az egész keresztény hit azzal áll vagy dől meg, hogy lehet-e igazolni Jézusnak halált; illetőleg lehet-e bizonyítani azt, hogy Jézus nem élete, hanem halála által lett a világ megváltója. A diadalmas halál volt az a nagy probléma, amit Pál igazolni próbált; a szenvedésnek és halálának üdvözítő jelentősége volt azon nagy gondolatkomplexum, amivel Pál apostol a synoptikusok vallásos gondolatait megtoldotta. A synoptikusok az életet tartották a legfőbb jónak, Pál a halált; az evangelisták a jóeseményektől várták az üdvösséget, Pál a Jézus kinszenvedése és halála árán megváltott kegyelemtől; Jézus azt tanította, hogy Isten országát a földön maguk a megtért emberek fogják jelenteni, Pál Istennek országát a földön át helyezte a mennyországba, a földön nem hagyott az emberek számára kínúál és szenvedésnél egyebet, a túlvilágon levő mennyországba bejutást pedig nem az emberektől, hanem Istentől tette függővé: akit Isten üdvözíteni akar, az üdvözül, aki kárhozatra van teremtve, az elkárhozik. Abból, hogy a földön ki hogyan él, nem lehet kitalálni Istennek szándékát. Hiszen Krisztus is ártatlanságban született, Istennek tetsző életet élt s a mennyei Atya mégis olyan halált adott neki, aminőt a földön csak a legnagyobb gonosztevők szoktak elszenvedni. Jézus egész életében Istenhez akart hasonló lenni s mégis úgy látszott, hogy a jószándékot Isten a legsúlyosabb büntetéssel büntette. De ha valaki a látszatot valóságnak venné, súlyosan tévedne. Isten az ő fiából, Krisztusból, aki amúgy sem volt igazi ember, hiszen csupán alkalmilag vette magára az emberi formát, elméleti fogalmat csinált, megtette a megszemélyesült bűnné (2 Kor. 5₂₁) s aztán mint bünt, (tehát nem mint embert, hanem emberi formában: a bűnt), keresztrefeszítette.

Mind ez nem emberi történet, hanem egy rajongó léleknek költői elképzelése. Krisztus, mint a bűn megszemélyesi-

tője épen úgy poézis, mint volt előbb Krisztus, mint megtestesült Isten. A földön élt Jézusra azt mondani, hogy ő volt a megtestesült bűn: a legnagyobb ellenmondás. Hogy lehetett volna a megtestesült bűn az, akinek élete annyira ragyogó, tiszta volt? S viszont, miként lehetett volna Krisztus valóságos Isten („Istenfia“), mikor halálának bizonyossága szerint ő nem Isten, hanem a megtestesült bűn volt? Bizonyára nem nehéz belátni, hogy Pál itt egymásnak ellentmondó nem való tényeket foglalt szavakba. A földi eseményekkel ő nem foglalkozott, ő a halál apotheoizisát írta meg, költeményt írt, a legsodálatosabb theodiceát, mit ember kigondolhatott. Ennek a gyönyörű, költői theodiceának vázlata nagy vonásaiban a következő.

A földön a legfőbb dolog — úgymond Pál apostol — az igazság. Az igazság pedig nem egyéb, mint a világnak Isten által meg határozott rendje. Isten előtt az kedves, aki igazságos életet él; aki megszegi az örök, megváltozhatatlan rendnek törvényeit, az nem csupán bűnt követ el, hanem megsérti Istent is. Senki ne akarjon mást, mint amit Isten számára előre meghatározott. Aki mást akar, az bűnt követ el. Ádám és Éva mindentudó és halhatatlan akart lenni, noha Isten ettől a két dologtól eltiltotta őket. Akaratosságuk bűnre vitte őket, ettek az édenkert tiltott gyümölcseiből s ezzel nemcsak megsebzették a világ megállapított rendjét, hanem egyúttal magukra haragították az Alkotót is. Bűnt követtek el. A bűnt büntetés követte: kiutasítás az éden kertjéből, szenvedés és halál. Isten ugyan csak Ádámot és Évát büntette meg, de a szülők vétkéért bűnhődniök kell az ivadékoknak is. A megsértett igazságnak ezzel kétségtelenül elég volt téve. Az absolut igazságnak? Nem. Csak a relativ igazságnak. Az ember bűnt követett el, az ember tehát az isteni törvény („az igazság“) megszegése miatt bűnös. Azonban e relativ igazság fölött van az absolut igazság. Ha Isten nem teremtette volna meg a bűnt s az embert nem tette volna fogékonyá a bűn iránt, akkor az ember nem követhette volna el a bűnt. Az ember tehát csak relativ, nem pedig absolut módon bűnös, mert az igaz, hogy a teremtésben megállapított világrendet megsértette s így relative, a világrendhez mérve, bűnt követ-

tett el; ellenben nem bűnös amiatt, hogy a bűn iránt fogékony s hogy egyáltalában létezik bűn. A teremtés gyarlóságáért az ember nem felelős. Az abszolút igazság szempontjából a bűnért is, meg az ember gyarlóságáért is az felelős, aki ezeket (a bűnt és a gyarlóságot) megteremtette. A felelősség sorrendje pedig ez: elsősorban felelős a világ teremtője; az embernek mint teremtett lénynek felelőssége csak másodrendű felelősség.

Maradhat-e a világ olyan, aminővé azt Ádámnak és Évának dacos akaratossága („bűne“) s tulajdonképen még előbb aminővé a Teremtő tette? Dacolhat-e az emberiség az abszolútummal („a világ örök rendjével“) mind az idők végéig? Bizonyára nem. Akik bűnt követtek el, azok meg kell, hogy bűnhődjenek. Ezt kívánja az igazság. De a büntetés nem öncél. az csak eszköz. A cél a tökéletes állapot megteremtése. Miért nem tökéletes a földi élet? A bűn miatt. A bűn ronította meg Ádámot és Évát; bűnös szülöktől pedig csak bűnös nemzedék származhat. El kell tehát törülni a föld színéről a bűnt s akkor önmagától vissza áll a földre a tökéletes állapot.

Azonban a bűn kétféle. Egyik az ősbűn, a Sátán. A Sátán nem emberi teremtmény, hanem bukott angyal (2 Pét. 2₄); azt tehát ember nem is győzheti le, azt Istennek kell legyőznie. A másik ennek az ősbűnnek továbbhullámozása az emberivadékokban. Ha csak Ádám és Éva élne a földön, a Sátán megölése által a bűn is megszűnnék. Így, az ember milliók mindaddig nem igazulhatnak meg, amíg az ősbűn él; csak akkor kerülhet sor az átöröklött bűn kiirtására, ha ez meghalt.

Minthogy tehát a bűn kétféle, a megigazulásért hozandó áldozattétel is kettős kell, hogy legyen: Isten megöli az ősbűnt, Sátánt; az ember megöli az átöröklött bűnt. A világ tökéletessége csak e kettős áldozat után áll helyre.

Ennek a Pál apostol által kigondolt nagyszerű theodiceának megértését igen megnehezíti az a tény, hogy Pál irataiban a fogalmak és elnevezéseik össze vannak zavarva egymással. Ellenben mindjárt megvilágosul az, ha a fogalmakat elnevezésükkel helyes viszonyba hozzuk. Nevezzük az abszolút igazságot Istennek, a relativ igazságot Atyának. Már most, Isten mint az abszolút igazság elhatározta, hogy meg kell korrigálni a teremtést az által, hogy abból a bűn, a Sátán kipusztíttassék

Isten maga a mindent magában foglaló abszolútum, aki tehát nemcsak annyi, mint ez a föld az emberekkel, stb. hanem a „minden“. Istennek vagyis az abszolútumnak a neve részleges viszonylatban ez: Atya. Isten és Atya lényeg szerint ugyanaz, relative mégis más mindakettő: Isten a minden, az Atya annyi, mint az Isten egy speciális vonatkozásban. Ennek megfelelőleg a földet s rajta az embert nem az abszolútum („Isten“) teremtette, hanem az Atya, mivel a teremtés az abszolútumnak csak részszerinti megnyilatkozása. Már most, ha a teremtésért valakit felelősség terhel, akkor az a valaki nem az Isten, hanem az Atya. Ennek az Atyának kell tehát bűnhődnie. Mi a legnagyobb bűnhődés, mely egyszersmind alkalmas lehet az abszolút igazság („Isten“) kiengesztelésére? Az Atya legdrágább kincsének önkénytes feláldozása. Mi lehet az édesapának legdrágább kincse? Gyermeke. Jól jegyezzük azonban meg, hogy itt a bűnhődésnek, az áldozatnak és a kiengesztelődésnek egyetlen cselekedetben kell összefoglalódnia; mert csak így érthetjük meg a megváltás tényét Pál elgondolásában. Ha az Atya a Fiút a földön egyszerűen csak keresztre feszítteti, ezzel csupán a bűnhődésnek és az áldozatnak tesz eleget, vagyis Istennek személyes sérelmét kiengeszteli ugyan, de a felbillent világrend ennyivel még nem áll helyre. Evégre gondolta ki Pál azt, hogy az Atya a Fiút a bűn megtestesítőjévé teszi s ilyenformán midőn meghalni engedi Krisztust, benne tulajdonképen az ősbűnt öleti meg (2 Kor. 5₂₁). A halálra és épen halálra vált tehát Istennek mint Atyának e theodiceában szüksége, mert csak a halál („Krisztusban a bűn halála“) hozhatott üdvösséget a világra (2 Tim. 2₁₁). Ki volt a bűn megteremtéséért felelős abszolút viszonylatban? Az Atya, aki a legfőbb gyarlóság megteremtését idejében nem gátolta meg. Ővé kell, hogy legyen tehát a legnagyobb áldozat is. Nem kisebb azonban magának a Fiúnak („Krisztusnak“) személyes áldozata sem, aki meghalt az ok („a bűn“) miatt, amelyért őt semmiféle felelősség nem terhelhette. Ezért az önkénytes személyes áldozatért nevezte Pál Krisztust Megváltónak.

Minden e sokféle cselekvés eredménye Istennek megbékélése önmagával, ami egyet jelent a világ tökéletes rendjének („az abszolút igazságnak“) helyreállításával.

Megelőzheti-e, vagy pedig helyettesítheti-e az ember saját földi életével a megváltást? Nem. Amíg az ősbűn („a Sátán“) nincs eltörülve, addig az átszármazó bűn is él és elkárhoz. Tehet-e az ember valamit saját üdvösségére a Krisztusi megváltás nélkül? Nem. A megváltás az első és legfőbb dolog. Üdvözíthetnek-e tehát minket saját cselekedeteink? Nem. Miniket egyedül Krisztusnak megváltása üdvözíthet. Minden emberi üdvösségnek egyedüli forrása a halál, a legszentebb halál, Krisztus halála. (Róm. 3₂₃).

A halálnak e csodálatos, megváltó képessége Pál apostol idejében nem volt valami addig nem hallott új és hihetetlen dolog. A görögök és rómaiak még emlékeztek arra, hogy a haragvó isteneket őseik emberáldozattal békítették ki. Hogy a görögök Trójába evezhessenek, Agamemnon Iphigeniát kellett, hogy feláldozza s hazatérhetésüknek is Ployxenia feláldozása volt az ára. Az emberáldozatot a római senatus is csak Kr. e. 97-ben szüntette meg. De ismeretes volt e szokás a régi zsidóknál is. Sámuel II. könyve 2₁₋₁₄-ben részletesen le van írva egy ilyen emberáldozat Dávid király idejéből; a Bírák könyve 11 részében pedig az van elmondva, miként ajánlta fel leányát Istennek Jefte. Ábrahám is fel akarta áldozni Izsákot (1 Móz. 22₉₋₁₀). S ha utóbb Izraelnek ura, Jahve, nem is kívánta e szörnyű áldozatot, a gondolat maga: Istennek áldozni a legkedvesebbet — élt és maradt tovább. Annyira élt tovább, hogy átment a keresztény egyházba is.

Mi Pál apostolnak e gyönyörű hitköltészete? Mondottuk: a halál apotheozisa. Ma, évezredekkel később, más körülmények között, nem érthetjük meg elég elevenen e theodiceának léleklüktető erejét, de akkor, nem egészen száz évvel Jézus halála után, mindenekfölött azonban a keresztény üldözésnek abban a véres századában, mely száz, meg ezer számra dobta a cirkuszi vadállatok elé vagy máglyára a hívők seregét, akkor, a kegyetlen Nero császár idejében, Pál apostol kereszténysége nemesupán fenséges költészet, de kortörténeti jótett is volt. Minő csodás erő élhetett abban az apostoli lélekben, amely az üldözések és megpróbáltatások szörnyű vérontásainak idején diadalmas örömét tudta találni a leggyőtrőbb kinszenvedésekkel teli halálban; s a remegőknek fenséges hittel hirdette: „Hol vagyon halál a te diadalod? Hol

vagyon koporsó a te fullánkod? A halálnak pedig a fullánkja a bűn; a bűnnek pedig ereje a törvény. De az Istennek legyen hála, ki adott nekünk diadalmat a mi Urunk Jézus Krisztus által“ (1. Kor. 15⁵⁵⁻⁵⁷).

Pál apostolnak a fentiekben ismertetett keresztény hitét tulajdonképen a Jelenések könyvének látomásai teszik történeti szempontból egészen megérthetővé, mert a megjövendőlt nagy halál s az utána következő feltámadás Jézusnak a földre való újra eljövetelével s Isten országának megalapításával ez iratban van a torzításig plasztikus víziókban megrajzolva. A halálban levő megváltást igazán csak az tudja megérteni, aki előbb megértette azon rettenetes kinokat, amelyek nem csupán ábrándképnek, de való igazságnak, bizonyosan várt s okvetlenül bekövetkezőnek hitt ténynek tartották a világnak olyan végét, aminő ez iratban van leírva. Nem a vízióknak forzításai, nem is a meggyötört lélek kétségbeesett reménykedésének a költészete a fontosak ez iratban, hanem az a történeti tény, hogy volt a kereszténység történetében egy időszak — bizonyára ez volt a legszomorúbb, egyben a legreményteljesebb minden között —, amikor ilyenek képelték az emberek az emberiség jövőjét: elpusztul akkor minden, ami nem Istentől való, csak a választottak maradnak meg, kik azután bemennek az új Jeruzsálembe, a mennyei Paradicsomba, hol éjszaka nem lészen; és nem szükölködnek szövétnek világossága nélkül, sem a napnak világossága nélkül, mert az Úr Isten világítja meg őket, és országolnak mind örökön örökké (22⁵). Csak az a nemzedék tudott igazán hinni Pál apostol megváltás tanában, amelyik maga látta lelki szemével a Jelenések könyvének borzalmait.

Azonban az idő telt, mult anélkül, hogy a Jelenések könyvének borzalmi és örömei úgy következtek volna el, amint írva voltak. Sem véreső nem hullott az égből alá, sem Jézus nem szállott le másodszer a földre. Az idők teljessége — úgy látszott — még sem következett el s a messiási remény mintha csalfa, vak remény lett volna.

A Kr. u. I. évszázad kezdetén az emberek kezdtek bele-törődni abba, hogy mindaz, amit a kereszténységről nekik eddig tanítottak, nem egyéb gyönyörű ábrándnál, amely mögött a valóság épen nem olyan csúf, nem olyan kiméletlen.

egyáltalában nem olyan, mint eddig hitték. Eddigelé tulságosan sokat gondoltak a hitnek személyi részeivel: előbb Jézussal, aki itt élt a földön; aztán az Atyával, aki feláldozta saját édes Fiát, csakhogy kiengesztelje a haragvó és büntető Istent. Aztán tulságosan érzéki módon képzeltek el a világ végét és benne Krisztusnak második eljövetelét. Hitüket saját társadalmi viszonyukhoz mérték s azt hitték, hogy Istennek dolgai is csak olyanok, mint az embereké; hogy ott is van Atya, meg Fiú s hogy mind a kettő személy. Most, hogy a csapások kezdtek szünni (bár egészen nem maradtak ki még sokáig) s mintha derengeni látszana a kereszténység egy jobb korszakának hajnala; amikor tehát az emberek a hit dolgaival nem egész lélekkel s nem állandóan, hanem csak bizonyos alkalmakkor, nagyobb részt a kimondottan vallásos elmélkedés óráiban foglalkoztak, a hitnek világa kezdett nem lenni annyira személyes ügyük, mint volt előbb. Benné e személyi rész háttérbe szorult s helyét a fogalmi rész kezdte elfoglalni. Ezzel aztán a főképen Pál apostol nevéhez és működéséhez kapcsolódó keresztény hit, amely, mint láttuk, lényeges dolgokban különbözött a synoptikus evangelistáknak (s tulajdonképen magának Jézusnak is) keresztény hitétől, megváltozott és e keresztény. hitfejlődés rendjén újabb, most már harmadik alakját vette fel.

3. A negyedik evangélium logos-christológiája.

Már Pál apostol megírta: „a Krisztust ha test szerint ismertük is, mindazonáltal most többé nem test szerint ismerjük“ (2 Kor. 5₁₆). Most pedig Cerinthus — ki az I. század végén élt Kisázsziában — odamódosította e gondolatot, hogy Jézus és Krisztus két különböző lény: Jézus Józsefnek és Máriának a fia, ki bölcsessége és igazságossága által különbözött embertársaitól. Megkereszteltetésekor Krisztus a legfőbb Istentől galambképében szállt Jézusra alá s megihlette őt. A keresztfán csupán Jézus szenvedett és halt meg, Krisztus galambképében már előbb visszarepült belőle az égbe. A római Kelemennek tulajdonította második levél is azt tartalmazza, hogy Krisztus előbb szelleme volt s csak később lett testté s emiatt a szellem volta miatt Istennek kell őt tekinteni. A Kelemen-féle homiliákban Jézus azon ősember, aki előbb

Ádámban, Énokban és Nóéban, később Ábrahám, Izsák, Jákob és Mózesben, legvégül Krisztusban jelent meg.

Ezek a gondolatok már nagyon messze járnak az őskeresztények történeti Jézusától. Akiről itt szó van, az már nem történelmi személy, hanem bölcséleti fogalom.

Ebben a bölcséleti fogalomban két gondolatkör kapcsolódott egymásba össze: egyik volt az alexandriai görög filozofiának, másik a Krisztuskövetőknek vallásos gondolatköre. A bölcséleti gondolatnak magva Platon tanításában azon tétel volt, hogy: a világ lelke az isteni ész. Az alexandriai filozofusok ezt az isteni ész vagy „logos“ fogalmat tették vallásos gondolataik centrális fogalmává. Az isteni észet, vagy logost két szempontból tekintették. Először is különbséget tettek az Isten gondolatában öröktől fogva létező benső szó [*logosz endiathetosz*], illetőleg szándék és az e benső szót, illetőleg szándékot kifejező külső, kimondott szó [*logosz proforikosz*] között mely utóbbi azonnal különálló lett Istentől, amint azt ő kimondván elküldötte, hogy a világnak alakot és fejlődést adjon. E kétféle logos közül az elsőt (Pál apostol szerint az „Atyát“) „ész“-nek, a másodikat (Pál apostol szerint a „Fiút“) „szó“-nak is mondták; de mondták a „szó“-t „második Isten“-nek és „Isten elsőszülött fiá“-nak is, kinek külön létezése akkor kezdődött, midőn Isten 1 Móz. 1., szerint kimondotta az első „legyen“ szót. *

Ez az alexandriai félig pogány, félig keresztény gondolat kapcsolódott össze az I. század végén élt keresztények hitnézeteivel s ez összekapcsolódásból született meg a II. század keresztény theológiájának „logos“-fogalma. E fogalomnak kifejlődését Simén Domokos a következő szemléletes meghatározásban foglalta össze: Az őskeresztényeknek Jézus iránti lelkesültsége egészen addig a pontig emelte az ő személyét, ahol már több volt, mint ember; az alexandriai bölcsek pedig ez alatt mind alább szállították a teremtés kezdetén kimondott isteni szót, a logost, addig a pontig, ahol a logos Jézusnak az emberiségből kiemelt személyével találkozott. E ponton a kettőt egymással összeolvasztották; s Philonak (az alexandriai tudós) második Istene a keresztény theológiában csakhamar azonosítva lön Jézussal.

* *Simén D.*: A szentháromság története. Pest, 1872. 135—136. l.

Abból az időből, amikor ez a fogalomösszekapcsolódás történt, két szerzőnek iratai maradtak ránk. Egyik Justinus Martyr, ki írásaiban Krisztust hol logos-nak, hol Istenfiának, hol Istennel egylényűnek, angyalnak és első teremtménynek nevezte. A másik a IV. evangélium írója, János, ki evangéliumát ezzel a jellegzetes mondással vezette be: „Kezdetben vala a logos, és a logos Istennél vala és a logos Isten vala“.

A János neve alatt ránk maradt, de egyébként nem János apostoltól való iratok ezenkívül egyéb miatt is nevezetesek: a bennük levő christologia a később, „trinitárius kereszténység“ elnevezés alatt ismeretessé lett keresztény hitfelekezetek hittanának lett alapjává. Ezzel szemben az unitárius kereszténység a synoptikus evangéliumok christológiájára építette föl a maga hitét. Máténál, Márknál és Lukácsnál, nemkülönben az Apostolok cselekedeteiről szóló iratban Jézus még valóságos ember, ki rendkívüli képességekkel volt megáldva; Pálnál is, de különösen Jánosnál Jézus kezdettől fogva Istennek tökéletes fia, az égből a földre alászállott és testet öltött „logos“, kinek története nem itt lenn kezdődött, hanem fenn, az égben. A történeti hitelesség a synoptikusoknál van; János iratainak logos-fogalma a görög böleselet hatása alá került keresztény theologiai spekulációnak szüleménye.

A synoptikus evangéliumokat egyéb is megkülönbözteti a János neve alatt fennmaradt evangéliumtól: azokban a lényeg Istenországa s azon módozatok, amelyek által abba be lehet jutni, János evangéliumában a főtéma a Krisztusban való hit üdvözítő voltának fejtegetése. A negyedik (vagy János szerinti) evangéliumnak alapeszméje az, hogy az öröktől fogva létező „isteni szó“, „a logos“ vagy „Isten fia“ Jézusban emberi alakot öltött magára; ennél fogva Jézusnak egész földi élete nem volt egyéb az isteni logos látható megjelenésénél. Jézus halála után ez az isteni lényeg elhagyta az emberi testet s mint szellem (görögül: parakletos) kiáradt az egész emberiségre, eltöltvén azt a logos-nak megelevenítő isteni erejével. Ennek a krisztusi szellemnek vagy görögösen parakletosnak valakiben való megjelenése kezdete az illető lelkében Krisztus életének, azaz a lelki újjászületésnek.

A negyedik evangélista szerette a páros fogalmakat: Isten mellé fölvette a logost, a logos mellé megteremtette

a parakletost. A logos úgy viszonylik Istenhez, mint a szándék a tethez: ez a cselekvő erő a cselekvésben. A parakletos tulajdonképen nem is más, mint Krisztusnak (illetőleg a logosnak) a lelke; ami viszont megint nem más, mint Isten lelkének esszenciája.

Igy tagolódott a negyedik evangélista vallásos gondolatvilágában e fogalom: Isten, három tényezőre: Atya, Logos és Parakletos-ra.

Forma szerint e hármasság tagolódás nem volt új dolog. Már Mt 28₁₉-ben olvashatjuk: „Azért elmenvén, tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén őket az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében“. Pál apostol is megírta-2 Kor. 13₁₃-ban: „Az Úr Jézus Krisztusnak kegyelme, az Istennek szerelme és a Szentléleknek veletek való közlekedése legyen mindnyájatokkal“. Ellenben új dolog volt e hármasság tagolódás a lényeg szerint. A synoptikusok szerint az Atya és a Szentlélek, miként természetesen első sorban maga Isten is, tulvilági, isteni lények voltak, ellenben a Fiú (Jézus) földi ember volt, kiben Isten csak megnyilatkozott. Énnélfogva a synoptikusok christológiájának alapproblémája Jézusnak az embernek messiássága. Ellenben Pálnál is, főleg azonban a János neve alatt ránk maradt bibliai iratokban a christologia már nem ember-tan, hanem Isten-tan, mert benne többé nem Jézusról, az emberről, hanem Krisztusról, az Istenről van szó. Máté még csak ezt írta (mert Jézus is csak így mondhatta). „Senkit e földön atyátoknak ne nevezetek, mert egy a ti Atyátok, az, aki a mennyben vagyon“ (23₉). Pál már egy lépést tett előre az istenítés útján, midőn Krisztussal 2. Kor. 6₁₈-ban ezt mondta: „Én leszek néktek Atyátok és ti az én fiaim és leányaim.“ János evangéliumában pedig már befejezést nyert ez az istenítés, mert ott már ezek olvashatók: „Aki engemet (t. i. Krisztust) lát, az látja az Atyát“ (14₉); továbbá: „Valamelyeket az Atya cselekszik, ugyanazokat hasonlatosképen a Fiú is cselekszi“ (5₄₀).

Az lett ezek után a keresztény hit kifejlődésének e harmadik fokán a főkérdés: ki már most az ember Istene? Az absolutum? E kérdésre Pál azt felelte, hogy nem az, mert Isten mint absolutum csak az egész mindenséggel áll viszonyban, nem pedig annak valamelyik részletével s ennélfogva

tehát nem az emberrel. Az embernek az Istene kettős: mint teremtő szándék az Atya, mint teremtés vagyis mint az isteni szándéknak tényleges megvalósítása (tehát mint aktív „tett“) a Fiú. Az embert a Fiú teremtette az Atya szándéka szerint, következésképp az embernek (mint a mindenség egy kis részletének) Istene nem az abszolútum, hanem a Fiú, miként ez Gal 4₄₋₇-ben majdnem szószerint ugyanígy van előadva. János evangéliumában pedig már ez van: „Miképen az Atya támaszt halottakat és megelevenít, azonképen a Fiú is kiket akar, megelevenít. Mert az Atya nem ítél senkit, hanem a teljes ítéletet a Fiúnak adta; hogy mindezek tiszteljék a Fiút, miképen tisztelik az Atyát; aki nem tiszteli a Fiút, nem tiszteli az Atyát sem, aki azt elküldötte“ (5₂₁₋₂₃).

A fogalmaknak ilyen sorrendben való fejlődését el lehet képzelni a gondolattal lehet követni. De nem lehet ez associatio idearumnak végső konkluziójából (hogy t. i. Krisztus=Isten) a keresztény hitnek legfontosabb tételeit megérteni.

Legelső sorban is elveszíti e magyarázat alapján értelmét Pál apostol egész hitrendszerének alapvető tanítása: a megváltásról való tan. Mert ha Krisztus valóban Isten volt, akkor az Atya ugyan semmi áldozatot nem hozott az abszolútumnak Krisztus megfeszítettetésében, mert neki, mint szintén Istennek, nagyon jól kellett tudnia, hogy ember az Istent soha meg nem ölheti. Amiből különben az is következik, hogy ha Krisztus, mint Isten, tényleg nem halt meg a keresztfán, akkor nem halt meg benne a bűn sem. Ha pedig az ösbűn (a Sátán) ma is él, akkor természetesen élnie kell az átszármazó bűnnek is. Ha viszont Krisztus s benne és általa az ösbűn nem halt meg s halála után a büntől megtisztult második Ádám („Krisztus“) átszármazó bünnélküli összes ivadékaival együtt nem támadott fel, akkor — mint 1. Kor. 15₁₄ mondja — „hiában való a ti hitetek, mert ti még mindig bűneitekben vagytok“.

De érthetetlen marad — másod sorban — a hiteles történelem is, mely szerint élt egy tökéletes ember, kit Jeruzsálemben keresztre feszítettek; aki ott hiteles tanuk állítása szerint meghalt, halála után a keresztfáról levéttetett s eltemettetett; és akinek tanításai indították meg azon vallásos mozgalmat, amelyet az emberiség a kereszténység néven ismer. Ezt a

hiteles történeti tényt senki és semmi kedvéért nem lehet meg nem történnék tartani, helyét nem lehet semmiféle még olyan szép vagy még olyan tetszetős magyarázattal pótolni.

Pál apostolnak s még inkább János evangéliumának theodiceája költészetnek gyönyörű, de a vallásos hit fundamentumául nem elég erős, mert tulságosan sok ellenmondás van benne.

A kereszténység ettől az időtől kezdve párhuzamosan két irányban fejlődött tovább.

Az egyik irányzat a synoptikus evangéliumok christológiáját véve alapul, a hiteles történeti tények meghamisítása nélkül azt a keresztény hitet vallotta magáénak, amelyet Jézus is tanított. Ez irány szerint Jézus próféta volt, ki csupán hirdette Istennek országát s életével csupán példát adott rá, miként lehet valaki annak tagja, egyébként azonban Jézus életének semmiféle misztikus jelentése nincsen. Akik Jézus tanításait mindenféle egyéni megtoldás nélkül fogadták el hitüket alapjául, azok Pál apostolnak, meg a IV. evangelistának isteni ökonomiáját pusztán az abszolutumra („Isten“) redukálták, aki csak egy s akihez hasonló nincs senki. Ennek az irányzatnak a történelem folyamán sokféle elnevezése volt: monarchianizmus, arianizmus, antitrinitarizmus, rationalizmus, unitarizmus, stb.; ma általánosságban az „unitárius kereszténység“ elnevezése használatos. Lényege legrövidebben és legszabatosabban Márk 12²⁹⁻³³-ben eképen van összefoglalva: „Jézus mondá: Minden parancsolatok között az első ez: Halljad Izrael, a mi Urunk Istenünk egy Úr. Szeressed azért a te Uradat Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, teljes elmédből és teljes erődből. Ez az első parancsolat. És a második hasonló ehhez: Szeressed a te felebarátodat, mint magadat. Nincsen ezeknél más nagyobb parancsolat“. Az unitárius kereszténységnek theológiája mindössze ennyi: egy az Isten (5. Móz. 6.); christológiája is ennyi: a názáretbeli Jézus próféta vala, cselekedetekben és beszédekben Isten előtt és az egész község előtt hatalmas (Luk. 24¹⁹); etikája szintén csak ennyi: „Szeressétek ellenségeiteket, áldjátok azokat, akik titeket átkoznak, tegyetek jót azokkal, akik titeket gyűlölnek, és imádozzatok azokért, akik titeket háborgat-

nak és kergetnek“ (Mt 5₄₄). Ami más szavakkal mondva anynyit tesz, mint: „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes“ (Mt 5₄₈).

A másik irányzat nagyszabású trinitárius hitrendszerre fejlődött ki, mely Pál apostolnak költői szellemű theodiceáját egybeolvasztva a negyedik evangélium bölcséleti spekulációjával, a theológiában megteremtette a szentháromságot; a christológiában a preexistens második Istent („Krisztust“); az etikában az emberi szabadakaratot tagadó determinismust.

E két irányzat az évszázadok folyamán egymással párhuzamosan fejlődött. Fejlődésének története a keresztény hitnek története.

E történetet két szempontból lehet tekinteni: trinitárius és unitárius szempontból. Trinitárius szempontból tekintve, a kereszténység: Isten-tan; unitárius szempontból nézve: ember-tan, ami azt jelenti, hogy amott a hit Istennek, emitt az embernek szempontjából van felfogva.

Isten szempontjából: e világon minden övé, ő teremtett ő igazgat mindeneket, az ő akarata nélkül e földön nem mulhat el egyetlen sémhajítás, nem gyöngülhet meg egyetlen fűszál. Isten szempontjából csak egy dolog létezik: az ő abszolút akarata. E felfogás szerint az ember kötelessége a földön kitanulni s követni az abszolút Isten akaratát.

Az ember szempontjából: — az ember teremtett lény, ki Istentől bizonytalan időre nyert létezéséért felelősséggel tartozik.

Trinitárius alapról tekintve, a keresztény hit: Isten dicsőségére írott költemény, mellyel az ember létezését hálálja meg. Unitárius szempontból nézve, a keresztény hit az isteni tökéletesség megdicsőülése e földön. A trinitárius keresztény embernek gyönyörűsége az, hogy lélekben kiemelkedve a szenvedésekkel teli földi világból, odatérdelhet Isten trónjának zsámolya elé; az unitárius ember gyönyörűsége viszont az, hogy ő e földön is tud Istenhez hasonló lenni. A trinitáriusok az üdvösséget a földi viszonyokon felül az égben keresik; az unitáriusok e földön. A trinitárius kereszténység a halál apotheózisa, az unitárius kereszténység ez élet himnusza.

Dr. Borbély István.

Unitarizmus és racionalizmus.

A téma nem új, de olyan, melynek megvilágítása bennünket unitáriusokat mindig érdekelni fog. Meg kell azért vizsgálnunk a racionalizmus értelmét általában, de különösen a vallás területén, s ezzel kapcsolatban aztán a racionalizmus és unitarizmus összefüggését.

A mi vallásunkat sokan a racionalizmus vallásnak tartják. Ez magában még nem is volna baj. Azok azonban, kik bennünket úgy akarnak feltüntetni, mint akik sem protestánsok, sem keresztények nem vagyunk s nem akarják belátni, hogy az unitarizmusban a reformáció egyedül lehetséges, logikus történeti fejlődése valósult meg, — akkor, midőn racionalistáknak neveznek, voltaképen meg akarnak bélyegezni.

Ha a racionalizmussal tisztába jövünk, nem lesz érdektelen a modern vallástudomány egyik legizgatóbb problémáját: az irracionalizmust is megvizsgálni és értékelni s a vallásnak s ezek között az unitarizmusnak e fogalmakhoz való viszonyát helyesen megállapítani.

A racionalizmusok és irracionalizmusnak a vallásban való jelentőségéről hatalmas irodalmat le lehetne felsorakoztatni s aki e kérdéssel alaposan kíván foglalkozni, annak szükséges az ide tartozó irodalmat áttanulmányozni s a végleges megfontolásnál vele számot vetni.

Egy bizonyos; az említett fogalmak körül meglehetősen zavar észlelhető s ebben a zavarban a mérleg serpenyője napjainkban mintha az irracionalizmus felé billenne. A racionalizmus kezd nagyon deszkreditálódni a vallás némely kutatói előtt az irracionalizmus javára — jelentése azonban egyiknek sem tiszta és határozott. Hogy a kérdést megvizsgálhassuk, el kell helyezkednünk egy olyan ponton, ahol világosan lehet látni s ahonnan e fogalmak jelentését csak egyedül lehetséges egy kis elemző munkával megközelíteni.

I.

Lássuk először a racionalizmust. Meg kell különböztetnünk többféle jelentését. A „racionális“ szó szerint „észszerű“ jelent olyant, ami észszel felfogható, megismerhető és megbizonyítható. Jelenti tehát az ész, az értelem szerepét, elsődleges és legfontosabb szerepét a megismerésben. Ha így fogjuk fel, akkor e fogalom keletkezése egyidejű az emberi gondolkodással azon egyszerű oknál fogva, mert ész, azaz ráció nélkül senki sem gondolkozhatik. A görög filozófiában, főként Sokrates óta már rányomja bélyegét az emberi gondolkodásra. A racionalizmus azonban itt még nem világnézet, hanem egyszerűen az észnek, a gondolkodásnak a tudásban való alapvető fontosságát emeli ki. Ez még nem azonos a későbbi felfogással, mely az ész egyeduralmát hirdette az emberben és a természetben.

A racionalizmus világnézetté először a skolasztika filozófiában lett. A keresztény misztika, a belső, lelki megélés, az askézis és a vallásos szubjektivizmusnak más megnyilvánulásai, amennyire elősegítették az egyes ember vallásos elmélyedését, ép anynyira homályba borították a kereszténységnek immár évszázados fogalmait. Ezeket tisztázni kellett, mert hiszen kellett tudni, hogy mit is hisznek tulajdonképen. Az egyéni élményben megnyilvánuló, teljesen soha meg nem ragadható, homályos irracionális és eksztázikus víziókat tiszta fogalmi tudássá kellett összesűríteni. Így jelentkezik amazok reakciójaként a skolasztika filozofia amelynek nyíltan bevallott célja az volt, hogy a vallás terén felburjánzó egyéni élmények közt rendet teremtsen a dogmák igazolásával, az ész segítségével. Fogalmivá, vagyis racionálissá akarta tenni mindazt, ami az egyéni élmények sűrű és zavaros ködéből, mint értelmes anyag felszínre volt hozható.

Ime a racionalizmus első diadala. Az emberiségnek szüksége volt az észére, hogy a hitét vele alátámogassa. Ezen az alapon épült föl a katolikus egyház mai nagyszerű épülete, amely a maga erejével képes volt s talán ma is képes dogmáit sok hívője lelkébe, mint szubjektív és megélhető vallást is átvinni.

De menjünk tovább. Mindenki hallotta hírét Descartes Cogito-jának, nos hát innen számítják a modern racionalizmust, mely ettől fogva a filozófiában növekedő erővel halad előre. Delelőpontját a XVIII. században érte el. Minthogy ez a XVIII. szá-

zadi racionalizmus az, amely ezt a fogalmat közkeletűvé tette s amellyel szeretik némelyek elég könnyelmű felületességgel az unitarizmust is összefüggésbe hozni, meg kell állanunk itt egy pillanatra.

A racionalizmus, mint filozofiai irány, az empirizmussal párhuzamosan, attól függetlenül fejlődik. A tények fölött álló logikai elvszerűség és törvényszerűség természetének feltárásával világít bele a világegyetem alkatába. A német racionalizmus feje Leibniz, minden idők egyik legnagyobb gondolkodója, aki az ő matematikai eszével, tisztán a logikai elmélyedés segítségével irányt szabott még az empirikus megismerésnek is. De ezenkívül ő volt az első, aki régi teológia alapigazságait összemérte az ész törvényeivel. Leibnitz a hitet még fenntartja, de minden vonatkozásában észszerűséget keres, mert — szerinte — a hitben sem lehet az észbeli okok megfontolása nélkül boldogulni, mint ahogy nem lehet a szellemi élet más területein sem.¹

A racionalizmus kétségtelenül nagy forradalmat jelentett az emberi szellem történetében. Az sem tagadható, hogy sok helyen a bomlásnak, a régi hagyományok elvetésének és a teljes újjáalakulásnak volt az előidézője. Ez történt a hit-élet terén is. A puszta elhívés helyébe a józan ész (bon sens) világossága lépett, a régi dogmatika teológia helyére a racionális teológia, mely Istent is a puszta ész határain belül akarta megérteni.

A felvilágosodás e korszakában, midőn az emberek magukra eszmélve, mindent széjjelszednek, mindent a maga csupasz egyszerűségében és természetességében akarnak bemutatni, mindennek közvetlen célját és látható hasznát keresik s midőn — úgyszólván — semmi sincs, amit észbeli okokkal megfejtetőnek ne gondolnának — a racionalizmus valósággal világnézetté lesz, mely érezteti hatását a társadalmi életben és minden intézményben. A racionalizmus tehát ettől az időtől kezdve, később a liberálizmussal is karöltve, megkezdí és növekedő erővel folytatja diadalmas előnyomulását és hódítását a szellemi élet minden terén s a társadalmi intézményeket és a közfelfogást a régi tekintéllyel, a hagyománnyal szemben újabb alapokra fekteti. Hogy az emberi lélek sok finom hajtását és virágát letaposta útjában.

¹ A racionalizmus és felvilágosodás korának kitünő jellemzését adja *Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában II. kötet. 1. fejezet, 1—39. lapok.

az kétségbe nem vonható. Amint a politikai és társadalmi életben is nehezen képzelhető el egy nagy újjáalakulás, úgy, hogy nyomában romok ne maradjanak, úgy a szellemi világban is hasonló az eset. A racionálizmus sok illúziót szétfosztott s nem igen adott újakat helyébe úgy, hogy az emberi kedélyvilág sokat szegényedett és veszített a kétely következtében, mely ez irányzat nyomában erőre kapott. Elvszerűséget és néha meklánizmust jelent sok tekintetben az egyéni élet szabad mozgásával szemben. A XIX. század folyamán a keresztény egyházak túlnyomó nagy része a racionálizmus szellemi áramlatában látja az egyház és a hit legnagyobb ellenségét. Ellenséges erőt látnak benne, mely minden letarol, ami útjába akad, ami az észszel ellenkezik, nem törődve sem Istennel, sem a dogmák tekintélyével, sem az emberi lélek ama hajtsaival, melyek az érzelmi világból nőnek ki s a kedély és szív világából táplálkoznak, mint amilyen a hit is.

A történelem az eszmék világában megismétlődött. A racionálizmus és intellektuálizmus reakciójaként az utolsó két évtized alatt a filozófiában, de a vallástudományban is jelentkeznek ismét az antiintellektuális, másfelől pedig az irracionális tendenciák. Mielőtt azonban ezek lényegére reámutatnánk, tisztába kell jönnünk a racionálizmus előnyeivel és hátrányaival, mindenek felett pedig avval, hogy mindez mennyiben érdekel minket, unitáriusokat különösképen.

Amennyiben a racionálizmus alatt azt az élet- és világnézetet értjük, mely az értelem zsarnoksága alatt a vallás minden jellemző vonását lefosztogatta s azt sorvadásra ítélte, amely, mint ilyen „a vallás pusztító nyavalyája, penésze lett“, csak egy puszta fogalmi csontvázat hagyva meg — tehát azt az irányt, mely az észmorált és az észvallást hirdetve, a keresztény vallást és az egyházat megsemmisítve, saját teoretikus rendszerét kiállította ki idvezítőnek“, — kétségtelen, hogy ellentétbe kerül az u. n. pozitív kereszténységgel.² Hogy a XVIII. sz. felvilágosodott racionálizmusában meg voltak az előbb felsorolt tendenciák is, az nem vonható kétségbe. A fent említett vonások mellett azonban a racionálizmusnak vannak más olyan vonásai, melyek a vallási téren is fejlesztőleg hatottak. Hogy ez a szellemi áramlat a szabadelvű kereszténységre s így az unitárizmusra is milyen hatással

² *L. Makkai Sándor: A vallás lényege és értéke 25—26. lap.*

lehetett, arra hirtelen megfelelni nem tudunk. Hogy volt hatásal, azt méltán föltételezhetjük. Az a szellem, amely a XIX. században a szabad kutatásban s még a keresztény vallás történeti okmányainak s így a bibliának is bíráló kutatásában megnyilvánult, arra a racionálizmus kétségtelenül előkészítő volt. Ez azonban nem a vallás megsemmisítése, hanem fölösleges hozzáadásoktól való megtisztítása. Hogy a XIX. sz. történeti-kritikai szelleme alapján véve az unitarizmusnak kedvezett, az kétségbe nem vonható. De ha volt is hatással a racionálizmus a XIX. század unitarizmusára, aminthogy hatással volt az egész kereszténységre, nagy tévedés és felületes történelmi tudásra valló megítélés az unitarizmus és a XVIII. racionálizmusa között elvi összefüggéseket keresni, vagy épen a modern unitárius szellemet a XVIII. sz. racionálizmusából levezetni akarni. Az unitarizmus sokkal régibb eredetű még a középkor racionálizmusánál is s ha el is tekintünk attól, hogy egyidejűnek tekintsük magával a kereszténységgel, akkor is mindenesetre a reformáció szülötte, egyenes leszármazottja és logikus kövekezménye. Hogy milyen nehéz vajadások között született meg s hogy mennyire természetes történelmi fejleménye volt a reformáció munkájának, annak most immár történeti dokumentumait is a legapróbb részletekben láthatjuk.³ Az unitarizmus oly szerves etappja a kereszténység történelmi fejlődésének, mint amilyen természetes az, hogy a gyermek bizonyos idő múlva megtanul a maga lábán járni és beszélni. Az evangéliumban gyökerező kereszténység ez is s így a racionálizmus destruktív tendenciáival sem történetileg, sem lényegében össze nem függ. Hogy a racionálizmus némely igazságai találkoztak az unitárius felfogással, ez természetes. Csak az a vallás életképes s csak annak van jogosultsága, amely a szellemi élet minden irányzata közt fenn tudja tartani magát, nemcsak gyakorlatban, mert hiszen ez a tömegek jóindulatától s olykor alsóbbrendűségétől függ, hanem elméletileg is.

De még tovább mehetünk. A történeti fejlődésben láttuk, hogy a racionálizmus első tette a kereszténység életében a skolasztika filozofia volt, mely a hit igazságait a logika és az ész fegyvereivel igyekezett megtámogatni. Az egyház dogmákat alkotott, hogy a vallást észszerűvé, megfoghatóvá tegye. S kérjük.

³ V. ö. *Dr. Borbély István*: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története, I. kötet. Kolozsvárt, 1925.

hogy vajjon ugyanez a processus több-kevesebb módosítással nem ismétlődött-e meg a reformáció korában. A protestántizmus kétségtelenül a keresztény bensőségből és a megújulás vágyából született meg, de másfelől nem némely régi dogmák módosításában, vagy esetleg újak megalkotásában nyert-e plasztikus alapot? Már pedig dogma-alkotás — racionalizálás — racionalizmus meglehetősen egyet jelentenek a vallás területén. S e tekintetben az unitarizmus bizonyára a legkevésbé vádolható racionalizmussal. Végül még kell jegyeznünk, hogy rendkívül érdekes jelenség az, hogy míg a középkori racionalizmus a hitet akarta alátámasztani a dogmával, ugyanakkor a XVIII. század racionalizmusa az élén Kanttal, „protestantizmus filozofusával“ éppen a dogmákat vetette el az ész nevében. Ime, hogyan használ fel a történelem egy lényegében azonos szellemi irányzatot ellenétes célok megvalósítására a kor szellemének és vezető eszméinek különbsége és átlakító hatása következtében.

II.

A racionalizmus kettős feltűnésének történeti processusából megtanulhatunk egy nagy elvi jelentőségű dolgot s ez az, hogy a vallás nem állhat fenn racionalizmus nélkül vagy — jobban kifejezve — a kereszténységnek semmiféle formája nem volt és nem lehet el, bármennyire hangsúlyozza is a vallásos élmény és kegyes élet egyéni és így több-kevesébbé irracionális voltát — a racionalizmusnak bizonyos mértéke nélkül. Bárhogy tiltakozunk is ellene, bármennyire igyekszünk magunkat Istenre, az örökéletre s a megváltásra vonatkozólag az egyéni kegyesség, az Istennek való odaadás sáncái köré, tehát a vallásos élmény benső elmerüléseibe visszavonni, mégis mindezeket kénytelenek vagyunk — amennyiben lehetséges — fogalmi úton is magunk előtt, ha nem is elgondolni, de legalább elképzelni. Egy szóval vallásos világnézetünket fogalmilag is meg kell szilárdítanunk mert az emberi gondolkodás másként képtelen eljárni. Minden vallás, amely az értelmes és gondolkodó ember igényét ki akarja elégíteni, eo ipso kell, hogy hittételeket, észbeli fogalmakat alkosson a maga számára s e tekintetben az unitarizmusnak is meg vannak a maga hittételei.

Ezzel elérkeztünk a racionalizmus egy másik értelmezéséhez. Ha a racionalizmus minden történelmi vonatkozástól men-

tesen ázt jelenti, hogy a vallásos hitnél, nevezetesen pedig a hit tárgyait illetőleg az értelemnek is kiváló szerep jut, mert hiszen ész, illetve gondolkodás nélkül hitről sem beszélhetünk, akkor mindjárt más az értelme. Mert hogy ész nélkül hinni képtelenség, ezt mindenki tudja. Mikor valakiről azt mondjuk, hogy ész nélkül tesz valamit, még ott is van valamelyes szerepe az észnek, csakhogy ezt már zavaró momentumok háttérbe szorítják. Ha ebben az értelemben neveznek bennünket racionalistáknak, ezt vállaljuk egy feltétel alatt. A feltétel az, hogy ismernünk kell az értelemnek, az értelem munkájának, a megismerésnek természetét és határait a vallás területén, mert csak ennek ismerete óvhat meg bennünket attól a tévedéstől, hogy pl. a megfoghatatlant megfoghatóvá akarjuk tenni. Ehez különleges értelem kellene, amilyen nincs. Istenről a racionalista sem fog soha többet tudni, mint a misztikus. Vallásos megélései a racionalistának se lehetnek tökéletesebbek, mint a nem racionalistáé. Vannak a hitéletnek olyan területei, ahol a racio sem tehet semmit s minden erőlködése hiábavaló. Ellenben, ha racionalistáknak mondanak azért, mert nem hisszük el és nem tartjuk észszerűnek azt, hogy pl. az Ádám vétke miatt vagyunk bűnösök, akkor racionalistáknak nevezzük magunkat, minden föltétel nélkül, mert nem hihetünk el olyant, ami a természeti, vagy az erkölcsi törvénnyel ellenkezik, bármily tekintély-bizonyítékot hoznak is fel mellette.

A racionalizmussal való „megbélyegzés“-nek e szerint nincs semmi mélyebb értelme és jelentősége. Egy körülményre azonban figyelemmel kell lennünk s ez a következő. A XVIII. század racionalizmusának szóhasználatából maradt reánk a „józan ész“ (bon sens). A józan észet mi unitáriusok sokszer emlegetjük különösen a vallás kérdéseivel kapcsolatban. E fogalom kultúrhistoriai kialakulását tekintve meg kell említenünk, hogy a felvilágosodás századának egyik jelszava volt: józanság a hitben és az életben. Ehez a józansághoz azonban már kezdettől fogva valami utilista mellékíz tapadt. Így volt ez különben már Sokratesnél is, aki a „józanság“-ot hasznossága miatt becsülte nagyra. A józan életfelfogás tartalma a XVIII. században körülbelül a következőket foglalta magában: Az élet célja a boldogság s mivel a legtöbb ember lehető legnagyobb boldogságát a józan, becsületes, mértékletes, méltányos életfelfogás biztosíthatja, mindezekre törekedni kell. Ime, mint látható, alapjában véve nem rossz, amit

hirdet, de nem is mutat nagyon emelkedett felfogásra.⁴ A vallás itt nem számít nagyon sokat, legfennebb annyiban, hogy illik válaszosnak is lenni. A hétköznapi, nyárspolgári erkölcs a maga józan eszével a vallásos konvulziókat, a lélek megrendüléseit, az élet mélységeit bölcs megnyugvással hártja el magától, mint olyan dolgokat, amikkel nem kell nagyon sokat törődni, amit csak annyiban kell figyelembe részesítenie, amennyiben a normális polgári élet szűkös kereteit nem feszíti ki. A józan észnek e fogalma különösen a maga korában egész társadalmi osztályoknak lett jellegzetes tulajdonsága.

Lássuk, hogy mit értünk és érthetünk mi mai napság a „józan ész” kifejezésén. Józan ész, általában az, amely az élet körülményeit higgadtan tudja értékelni, mely nem engedi magát semmi által elragadtatni, minden körülmények között tudja, hogy mit kell cselekedni, a szenvedélynek, az indulatoknak és a fantázia kalandozásainak nem enged tért, mindig helyt van és helyt áll magáért. De evvel szemben megvannak hátrányai is. Igen sokszor kicsinyes, boncolgató, a nagy problémák nem izgatják, nem hozzák ki sodrából, mert előtte nincsenek nagy problémák. Az ilyen elme nem teremt, nem alkot, nem is filozofál sokat. Nem kíván a dolgok mélyére hatolni, mert nem ér el odáig, hogy a problémákat meglássa. Minthogy a fantázia erejét — úgyszólván — teljesen nélkülözi, csak fogalmakat és ítéleteket produkál, sohasem merül el az élet termékeny gazdagságába, vagy a művészet világába. Vallása is ilyen. Nem fogad el semmit, ami ész- és természetellenes, viszont azonban hitében kevés a lendület, nincs meg benne eléggé az a felemelő és megtisztató elem, ami a vallás egyik alapvető lélektani mozzanata. Okoskodik ott, ahol tenni kellene elemez ott, ahol nagy szintézisre van szükség, szörszálakat hasogat ott, ahol az égis kellene emelkednie s szent elragadtatással Isten ihletését éreznie.

Ime ezek azok a vonások, amelyek a józan ész fogalmával kapcsolódni szoktak. Szükség van erre, de csak bizonyos mértékben; ártalmas is lehet, ha egyeduralomra jut a lelki életben s különös a hitben. Olyan, mint a só, magában élvezhetetlen, de vegyítve nélkülözhetetlen. A mi nagy hitalapítónkat bizonyosan nem pusztán a józan ész vezette nagy reformáló

⁴ Jól jellemzi Makkai i. m. 26. l.

munkájában. A lélek izzott benne, az igazság keresésének és az evangéliumi igazság szeretetének lelke. A józan ész nem hal mártírhaltáért egy pár hittételért, ehhez legyőzhetetlen fanatizmus is kellett.

És ezzel észrevétlenül is eljutottunk ahhoz a kérdéshez, hogy milyen szerep juthat az észnek a hitben, illetve mi az a hitben, amihez az észnek s így a józan észnek kevés köze lehet. A történelem folyama azt mutatja, hogy a racionálizmus mindig reakció volt az irracionálizmus ellen, illetőleg az egyikben rejlő hiányok mindig kihívták a másik irányzatot, mert minden kor az új eszmétől várta a hiányok pótlását. Igaza van Hegelnek, hogy az eszmék fejlődésük közben idővel ellentétükbe torkollanak. Az individualizmus pilléreire felépült liberális állam gazdasági élete megteremtette ellentétét, a kapitalizmust s vele a személytelen tömegszociálizmusát⁵; a filozófiai szubjektivizmus, mely Kantban, illetve Fichte-ben éri el tetőpontját, megteremti az objektivizmust Hegelnél és Bolzanonál. A XIX. század filozófiai irányjaiban ugyancsak mutatkozik a váltakozás szabályos törvényszerűsége. Így van ez a racionálizmussal és irracionálizmussal a vallásos élet terén. Az első századok misztikus, szubjektív élmény vallása fölé épül föl a skolasztika nagy racionális rendszere. Ez a racionálizmus idővel úgy teleaggatja a vallást dogmákkal, hogy a fától az erdőt nem lehet látni, hogy a hivatalos, egyházi vallás kezdi hitelét veszteni, kezd elvilágiasodni. A reformáció megtisztítja s helyreállítja az evangéliumi vallásosságot. A protestáns ortodoxia azonban ismét megdermeszti a vallás életét s a pietizmusban találja meg ellenhatását. A XVIII. századi racionálizmus és később a francia forradalom után föllendülő pozitívizmus, mely a múlt század közepe felé a materiálizmusba torkollik, a vallás jogait nagyon megnyirbálja. Ugyanezt teszi Nietzsche is, bár más alapon. A hitét veszített európai kultúra azonban nem tudja nélkülözni a vallás gondolatát s a racionálizmus és pozitívizmus fakasztotta kétely nyomán ismét felfakadhat a vallás gondolata először Eucken Rudolfnál⁶ a 70-es években s ettől fogva folyton növekedik és izmosodik a vallás sajátos, önálló mivoltának minden téren való felmutatása. Ebben a folyamatban a régi értelemben vett racionálizmus hangja meggyöngült, mert azok a

⁵ L. Nagy József: A mai filozófia főirányai.

⁶ V. ö. Nagy József: i. m. 24 skk. lapok.

kutatási területek, amelyek az újabb vallásbölcseleti kutatás előtt megnyitáltak, nem voltak kedvezők ez irány egyoldalúságainak támogatására. A külső formákban és dogmákban kifejeződött vallás ellen, mely végül a vallás elvetését eredményezte, a vallásos élmény boncolása és megnyilvánulási területeinek feltárása volt a felelet. Ezt végezte el a XIX. század második felének szellemében a valláslélektani kutatás. Érdekes, hogy a mai vallásos pszichologizmus sok tekintetben a középkori misztika fogalom készletével dolgozik, megbővülve és alátámasztva természetesen a modern lélektani kutatás eredményeivel. Így kerül elő napjainkban a vallás területén a benső, közvetlen lelki meglátás tényének beható analízise s így az irracionális elemek a vallásos életjelenségekben való jelentősége. Az egyéni, intuitív élmény egész filozófiai világnézet alapjává lett *Bergsonnál* csakúgy, mint egy századdal előbb *Jacobi* Henriknél.

A benső lelki megélés eme nagy harcosa (Bergson) küzd a racionális filozofia ellen. Az értelmi meglátások helyett a megfoghatatlan, egyéni, ösztönös lelki megmozdulásoktól várja az élet és a filozófiai nagy problémáinak megoldását s így az irracionálizmus előharcosa.⁷ Mert irracionális alatt általában az észszel meg nem foghatót, a fogalmi alakba nem öltöztethetőt kell érteni. Maga az egyéniség, mint olyan, irracionális, mert vannak olyan sajátos vonásai, amit kifejezni nem lehet s így irracionális az egyéni élmény, amely olyan sajátos s csak az illető által megélhető vonásokat hordoz magában, amelyet általánosítani vagy racionalizálni nem lehet.⁸

Ez a fogalom a modern vallástudományi irodalomban kétségtelenül ismét az érdeklődés középpontjába került. Sok finomságot tárt fel a vallás lélektana terén; hiánya azonban, mint mindenfajta szubjektivizmusnak az, hogy elhanyagolja a tárgyi oldalt s nemhogy előmozdítaná, hanem sok tekintetben illuzoriussá

⁷ V. ö. Nagy József: i. m. 48. l. a Bergsonról szóló fejtegetéseket.

⁸ Valaki azt, mondta, hogy az irracionális nem jó elnevezés, ehelyett épen a vallás területén a „supraracionális“ volna megfelelő. Az illető supraracionálisnak tekinti bizonyára Istent s az ehhez hasonló „észfeletti“ dolgokat. Vagyis a kifejezést a „transzcendens“ értelmében használja. Ez a kifejezés azonban a vallási élmény tárgyi vagyis objektív oldalára vonatkoznék, ellenben az „irracionálizmus“ a megélés szubjektív mozzanatára vonatkozik s jelölni akarja azt, amit az értelmi munka el nem végezhet, azért, mert az ember lelki világának egy más rétegéből fakad.

teszi a vallás objektivitásába és reálitásába vetett hitet. Ismerhetjük a vallásos élmény legfinomabb irracionális elemeit, a kérdés még sem hagy nyugtot, hogy vajjon mi van ez élményen kívül?

És ime, mutatkozik az ellenhatás az irracionálizmussal szemben is, amelyet azonban ez alkalommal nem a racionalizmus jellemez, — mert hiszen voltaképen ez is antropológiai vonatkozásoktól teszi függővé a vallás tárgyát, ha mindjárt az ész is állítja előlérbe, hanem az u. n. fenomenológiai módszer, mely abban áll, hogy a hitet közvetlenül a hit természetéből magyarázza, tehát egyenesen a dolog közepébe vág bele s innen kiindulva keresi további alkotórészeit. A hit ez álláspont szerint nemcsak élmény, nem öneldobás az eksztázis kódében. mint a misztika és a romantikusok hirdették, sem nem ismeret a racionalizmus értelmében. Az emberi „függésérzet“, „reászorultság“ s más hasonló megfajtási módok, mind nem vezetnek célhoz. Kétségtelen, hogy a szubjektív és az objektív oldalon egyaránt van valami, a hitet azonban csak akkor fogjuk megérteni, ha sajátos, különleges természetét átértve, egyenesen ebből indulunk ki. A fenomenológiai leírásnak ez a módszere valószínűleg az egyedül helyes s ha lehet e kérdésekről többet tudni, mint amit tudunk, akkor talán itt ki fog derülni.⁹

És most foglaljuk össze röviden ennek az elmefuttatásnak bennünket érdeklő tanulságait. A hitnek van alanyi és tárgyi alkotó része. Alanyi az, amit hitélménynek nevezünk. Ez az ember lelkében végbemenő érzés vagy gondolat vagy nevezzük bárminek, mely az áhitat pillanataiban tölti el a lelkét. A tárgyi rész a hit fogalmi anyaga, a hittételek. Az alanyi rész természeténél fogva irracionális, a hitvallásnak azonban természeténél fogva racionalisnak, tehát észszerűnek kell lennie.

Aki a hit alanyi részét akarja teljesen racionalizálni, az nem jár el helyesen. Voltaképen a vallást semmisíti meg s igazán az élő hust fosztja le a csontvázról. Az unitarizmus ezt sohasem tette, nem is akarta, szellemétől és világnézetétől teljesen idegen. A személyes kegyességnek, az igazi vallásosságának, az isteniben

⁹ Ime, a főcímek egy, a kérdést ilyen alapon tárgyaló műben: (E. Brunner: *Erlebniss, Erkenntniss und Glaube*, Tübingen 1921.) Die reine Sachlichkeit: der Glaube. Unableitbarkeit des Glaubens. Die Jenseitigkeit des Sinnes und der Geltungen. Die Zeitlosigkeit des Geistigen. Ezekből szinte sejthetjük, hogy a szerző milyen területen mozog.

való elmerülésnek, a lélek nagy, misztikus megrendüléseinek az unitárius vallásban is megvan a maga helye, sőt e tekintetben a legnagyobb szabadságot biztosítja híveinek, mert semmi külsőséggel, ceremóniával vagy dogmával nem gátolja a vallásos érzés spontán megnyilatkozását.

Másként áll a dolog a hittételekkel. Egy hittételnek irracionálisnak, sőt mi több antiracionálisnak lenni lehetetlen. Egy dogma, amely a természeti és erkölcsi világ törvényeivel és az észszerűséggel ellenkezik, egyenesen ellensége az igazi vallásosságnak, mert a hívő lelkére olyan terheket ró, amelyek őt az emberi szellem törvényeivel is gyakran a lelkiismerettel ellenkezésbe juttatják. Az unitárizmus ezt nem teszi, a hittételek szempontjából igenis racionalista, mert nem akar elhitélni a maga híveivel semmit, ami az ész és a lelkiismeret törvényeivel ellenkezik. Hogy ez artana az igazi, belső vallásosságnak, az ellen tiltakoznunk kell. Az igazi keresztény kegyesség nem dogmák elhívésében, hanem a jézusi, az evangéliumi szellem követésében és megvalósításában áll. A történelmi unitárizmus célja éppen az volt a ma is az, hogy a későbbi koroktól reáaggatott terhektől megtisztítva, az evangélium tiszta, bennsőséges szellemét közölje híveivel, ami feltétlenül a vallásosság megerősödésére kell, hogy vezessen mindazoknál, akik a mi vallásunk értelmét és célját mai alakjában és történeti kifejlődése kapcsán is helyesen tudják megérteni és értékelni.

Dr. Varga Béla.

Új vallások.

Már a háború előtt érezhető volt, még nálunk, magyaroknál is, hogy új vallások jelentek meg a világ horizontján. Hozzánk ugyan egy kissé későn, és már csak gyenge hullámokban jutottak el ezek a mozgalmak, mindazáltal igen sok közülök, így az u. n. „Hívők“ is, sok követőre találtak, s sokszor nehéz munkát adtak a lelkipásztoroknak egyes vidékeken. A háború után ezek az új vallások még fokozottabb erővel jelentek meg közöttünk, részben, mert a háború iszonyatai, és a kereszténységnek azzal szemben tanúsított tehetetlensége sok embert kiábrándított a már meglévő egyházak üdvözítőségéből, másrészt pedig, mert külföldi tőkével (rendesen dollárral) dolgoztak ezek az új vallások, s így a propagandát jobban bírták, mint mi, akikre iskolák fentartása és egy vesztett háború összes nehézségei rázúdultak. Mi annyira el voltunk foglalva a saját intézményeink fenntartásáért folytatott harcral, hogy igen sokszor nem is vettük észre az ellenünk megindított aknamunkát. Aknamunkának azért lehetne nevezni ezeket az új jövevényeket, mert nem úgy léptek fel, mint hajdan a reformátorok, tehát nyíltan, és az egész keresztény világot megjavítani szándékozó igyekezettel, hanem arra törekedtek, hogy sokszor titkosan, maguknak csoportokat, egyházakat alapítsanak, a már meglévők figyelmében nem vételével. Ezért hitviták nem keletkeztek legfeljebb kint a perifériákon, egy-egy lelkész és valamelyik híve között fordult elő vallásos vitatkozás, melyben rendszerint nem a tudás, nem is az igazság, még nem is a Biblia, amit pedig csaknem kivétel nélkül főforrásuknak és egyedüli irányítójuknak használtak, hanem a vakhit, a meg levő egyház gyűlése, és az új vallás rajongó szeretete győzött. Kb. három-négy évvel ezelőtt éltek ezek a vallások fénykorukat, azóta a lelkészek és egyházak felhívott figyelme, és síkraszállása nagyon meggyöngítette soraikat, s ma már egyes speciá-

lis helyektől eltekintve, ezek a vallások mindenütt visszavonulót fújnak.

Helyettük azonban újak jöttek, még pedig egészen mások, mint az eddigiek. Míg az eddigiek főként a falusi nép között, és annak is rendszeren a legalsóbb és legműveletlenebb rétegei között hódítottak, ezek az újak az intelligencia fegyvereivel küzdenek, és híveiket is ebből az osztályból szerzik. Azok főként szektáriánus fegyverekkel dolgoztak, és elkülöníteni akartak, ezek pedig nyíltan az egész hívő emberiség megváltására törekszenek. Kétségtelenül, a most jelentkező vallások sokkal rokonszenvesebbek, sokkal nyiltabbak, és végeredményében egyet akarnak a már meglévő felekezetekkel. Bűnükül azt sem lehet felróni, hogy megbontják az egyházak soraikat, mert legtöbb közülök nem is akar új felekezetet, elveiben legalább nem. Amiért itt egy pár szót szeretnék szólni róluk, az nem is támadás akar lenni ellenük. Mindössze ismerettni szeretnék egy párat belőlük, mert mireánk, unitáriusokra, nézve nem lehet lényegtelen egy vallásnak sem a létezése ha az őszinte lélekből indult és őszinte lélekben vert gyökeret. Aztán meg a legtöbb új vallás igen nagy tanulságot rejt magában. Rendszeren azért keletkezik új vallás, mert a már meglévőkből vagy hiányzik valami, vagy az idők folyamán feledésbe ment, vagy pedig meg van ugyan hitelvei között, de nem tartják meg. Persze, lehet tiltakozás is, mint ahogyan a reformáció indult, de a jelenlegi vallások sokkal inkább pozitívak, tehát inkább állítanak, helyett, hogy egyszerűen bírálatot mondanának.

Legelőször a Bahai mozgalommal szeretnék foglalkozni, mert nálunk ugyan még csak most kezd feltűnni, de külföldön már nagy sikereket aratott.

A Bahaisták bizonyára tiltakoznának az ellen, hogy őket, mint új vallást emlegesse valaki. Hiszen egyike hitelveinek az, hogy minden vallásban van valami jó, s az ők prófétájuk ép azért jött el, hogy Isten országát megalkossa, itt, a földön, a különböző vallások egyesítésével. Tagjaikat is úgy veszik fel, hogy azok ugyanakkor egy másik vallásnak is a tagjai, s így a nevük is mohamedán-Bahaista, katolikus, református, unitárius stb. bahaista. A tény azonban mégis csak az, hogy elveik védelmére társaságokat, egyházakat kellett alapíta-

niok, s tekintve, hogy a világ még egyáltalán nem akar tudni az Istenországában való egyesülésről, mindaddig, míg az bekövetkezik, kénytelenek a maguk szűk körével megelégedni.

Eredetük 1844-re vihető vissza, mikor is Persia Shiraz nevű városában egy fiatal ember lépett fel, hirdetvén a vallások és az emberiség egységét, főképen pedig eljövetelet „Annak, kiből Isten megnyilatkoztatni fogja Magát“. Ez a lelkes fiatal ember, kinek polgári neve Ali Mohammed volt, de ki magát a Bab-nak (a Kapu) nevezte, hamar ellentétbe került az ottani hivatalos egyházzal, a muzulmánokkal, kik aztán beesukatták, majd eretnekség címen kivégeztették 1851-ben. Ekkor azonban már tanítványai sokféle híveket szereztek az eszmének, s egy közülük, ki életében soha sem találkozott a Bab-bal, éléreállott a szétszórt, de nem csüggedt Bahaistáknak. A hatóság száműzte őket Irakba, hol ez a fiatal ember kinyilatkoztatta magát, mint a Megigért, s felvette a Baha'ollah nevet, mely perzsául annyit jelent, „Isten dicsősége“. Ő volt a tulajdonképeni megalapítója a Bahai mozgalomnak, vagy — bátran mondhatjuk — vallásnak. Egész életét száműzetésben s sokat belőle börtönben töltött. Mindvégig megtartotta hitét, hogy igazán ő a Megigért, nem csüggedett, híveit oktatta, lelkesítette, s megírta híres Tábláit, melyeket szétküldözött az akkori világ kormányzóihoz, a pápához, a szultánhoz, III. Napoleonhoz, Ferencz Józsefhez stb. Ezek a Táblák igen érdekes dokumentumai egy keleti lángelme megvillanásainak. Olvasva (angolban) nehezen lehet megérteni, úgy tele van hasonlatokkal, szóvirágokkal. Egy-egy mondat azonban csodálatos éleslátást árul el, mely a világ akkori rendjét teljesen érteni látszik, sőt mi több, jövőjére is következtet. Így valószínűnek látja a Világháborút, és utána egy nagy békeorszakot jövendőül meg, mely a Népek Szövetsége útján jön létre. Egyébként felszólítja a fenti uralkodókat, hogy segítsék elő a világ és a vallás egyesülését, s igazi keleti megbízással hívja őket, hogy zarándokoljanak el hozzá, hogy az Igazságot együttesen megismerjék. Nem tudom, hogy milyen képpel fogadták ezeket a Táblá-kat a királyi és pápai udvari irodák. Tudtommal nem válaszoltak, egyik sem. Baha'ollah aztán 1892-ben meghalt s utána a mozgalom vezetése legidősebb unokájára maradt, ki Abdul Baha (Isten szolgája) néven

ismeretes. Én nem vagyok Bahaista, s azért minden szentségtörés nélkül megírhatom, hogy legnagyobb tehetségnek ezt a legutolsó prófétát, Baha'ó'llah előtt és fölött, látom. Ez a kétségtelenül nagy műveltségű ember egy szent buzgóságával és egy tudós kitartásával világmozgalmat csinált a Bahizmusból; amerre ment, osztatlan szeretet, majdnem imádat kísérte, s mikor meghalt, 1921-ben, egy jól megszervezett egyházat, vagy az ök izlésük szerint mondva, testületet hagyott maga után. 1908-ban kiszabadult a száműzetés és internálás kényszeréről, s megindult téríteni. Elment Párisba, Londonba s végül 1912-ben Amerikába is. Elődei tanait ő foglalta rendszeres egységbe, s a keleti filozófiát európai értelemben átdolgozta. Utána szintén fia következett, Shoghy Effendi, kinek feladata megszervezni az Internacionális Tanácsot, mely az egész mozgalomnak mintegy a központi szerve lesz.

Ha a fenti történeten végig tekintünk, az egész nagyon ismerősnek tűnik fel előttünk. Lehetetlen nem gondolni arra, hogy a Bab, Baha'ó'llah, és Abdul Baha szerepe, valamint egymásután következése ép olyan, mint valamikor Keresztelő János, Jézus és Pál apostolé volt. Nincs azonban semmi bizonyíték arra nézve, hogy a fentiek a bibliai történetet akarták volna utánózni. Az első Bahaisták még inkább hasonlatosak az első keresztényekhez, s itt kezdődik a Bahai mozgalom árnyoldala, amint, szerintünk unitáriusok szerint, a kereszténység árnyoldala is a második, harmadik és negyedik század istenítő, misztikus irányzata. A mai Bahaisták u. i. a Babról és különösen Baha'ó'llah-ról már csak úgy akarnak beszélni, mint holmi isteni lényekről, akikhez ha imádkoznak, betegek meggyógyulnak, ők maguk pedig különös előnyökben részesülnek. Magam is találkoztam több nővel és férfival Amerikában, kik halálos betegségből gyógyultak ki Abdul-Baha ottani látogatása alkalmával. Ezt az ügyet csak úgy, racionálista filozófiával nem lehet elintézni, mert amilyen könnyű azt mondani, hogy az illetők hazudtak, ép oly nehéz ezt az illetőkkel szemben, velük beszélve és a szemükbe nézve, el is hinni, különösen, ha a Christian Science és a francia Coué professor csodálatos eredményeit is számba vesszük. A lényeg különösen nem is ez, mert bármennyire mesének is hangozzék, a suggerálással való gyógyítás ma

már nem tartozik a lehetetlenségek közé. A lényeg az, hogy a próféták által elért eredményekből lassanként hamis mitológia keletkezik, mely a próféták eredeti tanításaival sehogyan nem fér össze.

A Bahaisták több programot adtak ki vallásukat illetően, melyek közül a legelterjedtebb a következő 10 pont.

1. Az igazságnak minden előítélet nélkül való kutatása, minden babonának és előítéletnek elhagyása.
2. Az Emberiség egysége. „Mindnyájan egy fának levelei vagyunk, virágok ugyanabban a keretben“.
3. Minden vallásnak egy a lényege. szeretetből és megértésből kell folynia, egyébként nem lehet vallás.
4. Vallás és tudomány nem harcolhatnak. Az a vallás, mely ellenkezik az ésszel, babona.
5. Általános béke, Népszövetség, Nemzetközi Döntőbíróság, Nemzetközi Parlament.
6. Egy nemzetközi nyelv elfogadása, melyet a világ összes iskoláiban tanítsanak.
7. Szabad iskolázás mindenkinek, — különösen lányoknak, kik az eljövendő generáció első oktatói.
8. Nemek egyenlősége, egyenlő lehetőségekkel.
9. A gazdasági probléma szellemi megoldása. A szívek kommunizmusa, ellentétben a mesterséges gazdasági kommunizmussal.
10. Istennek engedelmesség és törvényeinek tisztelete, úgy hogy a lélek legyen a főmozgató erő úgy az egyéni, mint a társas életben.

Ehez a szép programhoz nehéz hozzászólni. Ez vagy naivság, vagy csalás. Naivság, ha a bahaisták azt gondolják, hogy ilyen világi és művelődési elvekkel fel lehet egy vallást építeni. Ezeknek az elveknek a megvalósítására minden vallásnak vállvetve kellene dolgoznia, de egy vallás nem képes megélni ezekből. Valami társadalomtudományi, vagy népjóléti egyesületet kell alakítani, s akkor ezek a pontok csodálatosan szépek lesznek. Az alapítók azonban kifejezetten vallásos célzattal indultak meg, személyük is teljesen vallásos elemekből, tehát több misztikával, épült fel. Chálás lenne pedig ez a program akkor, ha a bahaisták csak szemfényvesztésül formálták volna őket, hogy igazi céljaikat eltakarja. Ez az utóbbi eset azonban nem forog fenn. A pontok nemvallásosságát az magyarázza meg, hogy nem a közszájon forgó és a próféták fejében szintén élő gondolatok elnyomták a jelenlegi hívek lelkében a próféták egyéb mondásait, el-

veit, s ezeket domborították ki hitvallásukban is. Hogy ez így van, azt bizonyítják Bha'o'llah-nak, de különösen Abdul Bahá-nak reánk maradt iratai, melyek az istenséggel, az embernek Hozzá való viszonyával, a túlvilággal stb. igen-igen sokat foglalkoznak. Az Istenre nézve a próféták határozottan unitárius nézeteket vallanak, ami úgy valahogy a pontokból is meglátszik. Baha'o'llah az „egyetlen és egy Isten”-ről (His Oneness and Singleness) beszél. Ennek ugyancsak ellene mond azonban Abdul Bahá-nak egy nyilatkozata, melyben a Szentháromságot így magyarázza: A napsugár is színekből van összetéve, s mégis az emberi szem gyarlósága előtt csak egynek látszik. Ez a magyarázat azonban bajosan elégíthetné ki a Háromság hívőket, mert Sabellius óta nem szeretik a nappal való összehasonlításokat, s aztán a Spectrum nem három, hanem hét, sőt kilenc színt állapít meg a napsugár összetevőiből, melynek következtében Abdul Baha magyarázta inkább a politeistáknak volna jó. Hogy a Baháisták tényleg csak figyelmen kívül hagyták vallásuknak inkább misztikus és túlvilági oldalait, bizonyítja a hivatalos vallástörténetnek e vallásról adott ismertetése. Megkülönböztetést kell tennünk u. i. a Baháisták saját iratai és a tudományos vallástörténet felvilágosításai között. Az eddig elbeszélte történet Baháista könyvekből volt átvéve, melyek közül megszeretnék említeni egy néhányat. Különösen angol nyelven, de francia és német nyelven is, utóbbi időben számtalan könyv jelent meg, legtöbbszörre propaganda célzattal. Ezek közül legjobb J. E. Eslemont könyve, Baha'o'llah and the New Era. Ez főként történelmi és hitmagyarázó szempontból igen bő és könnyen érthető. Másik H. Holley: Bahai Scriptures, mely a próféták írott hagyományait gyűjti egybe szisztematikus elrendezéssel. E két könyv körülbelül a legjobb és magában foglalja mindazt, amit egy tudomány, vagy vallásos érdeklődő tudni akarhat. Ezeken kívül számtalan könyv és füzet jelent és jelenik meg, többek között magyarul is két füzet: Mi a Bahai vallás? és Rejtett Szavak. Allítólag az utolsó két év még sok magyar füzetet produkált, tekintve azonban, hogy azok mind Budapesten jelentek meg, még nem volt alkalmam megszerezni őket.

Ezzel szemben a vallástörténet is foglalkozott a Bahai

mozgalommal, s különösen E. G. Browne két Cambridge-ben (Anglia) kiadott könyve, *The Episode of the Bab és Materials for the Study of the Babi Religion* (1918) sok érdekes anyagot foglalnak magukban. Úgy szintén az 1923-ban kiadott a *Dictionary of Rel. and Ethics* (Macmillan, U. S. A.) több cikkben beszél e vallásról. A tudományos megállapítás szerint a vallás neve Baháismus, s sokkal régibb eredete van, mint azt mi fennebb láttuk. A shiita mohammedánizmusból indult ki, kik a Mohammedtől, s így közvetve az Istentől leszármazott 12 Imám-ban. (Imam-Madhi) hittek, amennyiben t. i. igazi kinyilatkoztatást csak ezeken keresztül lehetett kapni. A legutolsó imám eltűnt, s állítólag ma is él, eljövendő a világnak az igazi megváltást elhozni. Ez történt 260-ban a mohammedán számítás szerint, s ezer évre rá, 1260-ban, volt az imám ismét megjelenendő. Ez az év megfelel a mi 1844-ünknek, s ebben az évben többen léptek fel, mint az eltűnt imámnak a küldöttei, többek közt a mi Ali Mohammed barátunk is, s mindnyájan Bab-nak, Kapunak, nevezték magukat. Köztük úgy látszik a mi Bab-unk volt a legtehetségesebb, mi által bebörtönözést, majd kivégeztetést érdemelt ki magának, s ezzel az új kinyilatkoztatásnak ő lett az előfutára. Utána ismét több próféta következett, kik közül megint a mi Beha'u'llah prófétánk lett a legerősebb, ki viszont kijelentette magát, mint a megígért Messiás, megírta szent könyvét a *Kitab-i-apdas-t*, s halálakor megátkozta azt, aki el akarná vitatni az ő messiási méltóságát. Így az ő utóda, Abdul Baha, ki megint csak némi belső harc után lett elfogadva, csak mint egyszerű terjesztője a hitnek működhetett. A tudós bírálók szerint a Baháizmus tele van misztikus, ó-perzsa Zoroasteri és mohammedán vonatkozásu, dogmákkal, hitelvekkel, melyeket a tan nyugati követői nem tudnak megérteni, s így annak csak intellektuális elveit tudják hirdetni, valamint követni. Beha'u'llah-nak magának két felesége és egy titkos ágyasa volt egy időben, ami az általa hirdetett magasztos és haladott erkölcsi elvek értékéből sokat levon. Így a hivatalos vallás történet.

A Baháisták, vagy Beháisták, amint a vallástörténet nevezi őket, de amit elfogadni nincs értelme, amennyiben az a név számít, amelyet a hívek használnak, s ez pedig Baháiz-

mus, — igen nagy elterjedésnek örvendenek. Különösen Amerikában van igen sok gyülekezetük, Chicagóban egy óriási méretű székes-egyházat építenek, mely a világ Baha-istáinak központja legyen. Németországban, Angliában és Franciaországban, de minden más országban is, számos hívőjük akadt, s hivatalosan azzal dicsekednek, hogy a világ minden nagyobb városában van központi irodájuk. Rendszeresen olyanokat látogattak meg, kik theozófiát, anthropozófiát vagy spiritiszták voltak azelőtt. Az utolsó két évben Budapesten már rendes központi irodát is állítottak fel, hír szerint, melynek valódiságáról azonban nem volt alkalmam meggyőződni. Itt Erdélyben, eddig még csak magányosok fogadták el ezt a tant, de nagyon bíznak, hogy mihelyt a körülmények engedik, s egy kis erélyesebb propagandát fejthetnek ki, sok hívőre fognak szert tenni.

Szent-Iványi Sándor.

(Folytatása következik.)

Várfalvi Nagy János dr.

1845—1882.

Gyermekkorom derüs napjai elevenednek fel emlékemben nevének leírásakor. Mintha előttem állana vidám hangulatot és komoly megfontolást egyként kifejező arcával, jóságos szemeinek nyájas tekintetével, nyárspolgáriasan hanyag, de azért mégis kellemes megjelenésével. Hallom is, amint valami politikai, avagy történelmi tételt fejteget és a mély meggyőződés nyomatékoságával szegi le nézetét, „amellyel áll vagy esik.“

Aranyosszéki unitárius család gyermeke volt. Annak a folyónak vidékéről való, melyről a verses földirat szerzője azt zengte valamikor:

*„Mentét lakja magyar székely, —
Paradicsom az egész hely.“*

Az ő ősei is bizonyára ott lovagoltak abban a bandériumban, mely az innováció (hitújítás) vádja miatt vizsgálatra Gyulafehérvárra idézett Dávid Ferenc tiszteletére Tordáig kivonult volt és a beteg egyházfő kocsját körülvéve, jó ideig elkísérte a mestert azon az úton, mely a mártíromságra és ezzel a halhatalanság birodalmába vezetett.

Dr. Nagy János tanulmányait a tordai középiskolában kezdte és a kolozsvári főgimnáziumban tett érettségit. A középiskola végeztével jogot hallgatott, de a jog mellett a Jakab Elek házánál nyert inspiráció hatása alatt, különös szeretettel foglalkozott történelmi kérdésekkel. Mint egyszer házunknál beszélt nagy hatással volt reá e részben dr. Mészáros Károlynak, a kiváló orvosnak és emberbarátnak figyelmeztetése, hogy „jogászok máris igen sokan vannak és gyakorlati szempontból is jól teszi minden jogász, ha még valami más szakmával is szövetséget köt.“ Budapesti tartózkodása alatt beiratkozott tehát az egyetem bölcséleti és történelmi karára is és megszerezte a tanári diplomát. Ezidőben (1873) írt Békés Gáspárról egy érdekes történelmi ta-

nulmányt, mely a Rákosi Jenő szerkesztette „Reform“ hasábjain jelent meg.

1870-es évek derekán már, mint dr. juris és okleveles tanár tér vissza Kolozsvárra és az egyetemen kap tanácsjegyzői állást. Emellett azonban, jogi és történelmi tanulmányainak természetes következményeként, foglalkozik a közélet kérdéseivel is. Így lesz hirlapíró. K. Papp Miklós Magyar Polgárjogának szerkesztőségébe lép be rendes munkatársként és csakhamar figyelmet keltének szép olvasottságról és emelkedett felfogásról tanuskodó cikkei, melyeket e lapba ír.

Erdély közléte ebben az időben bizonyos változáson ment át. Ekkor következett be ugyanis az országos politikában a fuzió, mely a közjogi kérdések egyelőre kikapcsolásának jelszavával az ország zilált pénzügyi helyzetének rendbehozatalára kívánta tömöríteni az erőket. Mikor aztán a fuzió, mint elutasíthatatlan követelmény, majd mint befejezett tény állt az erdélyi régi baloldaliak előtt, Keresztesi Papp Miklós a balközép lapjának érdekes szerkesztője elképzelhetően nagy zavárban volt. A közjogi oppozícióval járó népszerűséget nem volt hajlandó kockáztatni. de Tisza Kálmánnal és különösen Tisza Lászlóval, kihez bensőbb barátság fűzte, nem akart szakítani. Érdekes, hogy K. Papp Miklós az itt jelentkező dilemma elől rendesen azzal vágta ki magát, hogy a fuzió után a közjogi ellenzék elveinek nincs elfogadható képviselője, mert Madarász és társai, kik akkor az u. n. szélső balt alkották, nem rendelkeznek erre megfelelő képességekkel. Így tehát egyelőre nincs értelme a közjogi oppozíciónak.

Ezzel a felszínes felfogással szemben dr. Nagy János komolyabb és óvatosabb, illetőleg politikusabb koncepcióban keresi a Magyar Polgár fennmaradásának erkölcsi alapját. Az ő tétele körülbelül ez: a fuziót, mint a szükség által létrehozott alakulást, összes, különösen személyi következményeivel, el kell fogadni de azt, ami a volt balközép programjában gyakorlatilag is igazolható, nem szabad feladni, hanem kormányzati politika keretében kell megvalósításukra igyekezni. A dr. Nagy János e teljesen politikus felfogásának érvényesítésére akkor tört meg az alkalom, mikor (1879) Keresztesi Papp Miklós elhalván, pár heti interregnum után a szerkesztést ő (dr. Nagy János) vette át.

Előbb azonban át kellett esnie egy keserű tanulságon, mely előtte is nyilvánvalóvá tette, nemcsak azt, hogy a „nemo profeta

in patria sua“, — klasszikus igazsága több, mint ezernyolcszáz csztendőn át nem változott, de azt is, hogy mint a világnak Jézus Krisztus, úgy a magyarságnak gróf Széchenyi István nyilatkoztatta ki az Isteni sugallat legnagyobb igazságát: „elvész az én népem, ha tudomány nélkül való.“

Egy időközi képviselő választásnál ugyanis dr. Nagy János szülőföldjén, a torockói választó kerületben képviselőként lépett fel. Többen voltak kivüle jelöltek, de a legszegényebb köztük Nagy János volt. Keserű érzés ragadja meg tollamat, mikor ehhez a ponthoz értek. Le is teszem, hogy ne írjak nagyon feketén. Jó, hogy eszembe jut Vértesi Arnold egy diákkoromban olvasott regényének: A nyomorúság iskolájának egyik fejezete. Az, amelyben a regényíró azt írja le, hogy a regény hőseit: Tátrai Miklóst felléptetik képviselőnek. Eleinte szépen megy a dolog. A választók tüntető lelkesedéssel fogadták. Programbeszéd elmondása után áradozva ünneplik. Az öreg gazdák meghatottan törülgetik szemeikből könnyeiket és nagy megtiszteltetésként veszik, hogy a „Nagyságos jelölt úr“ egyenként kezet szorít velük. Aztán jelölt és népe lakomára mennek. Lakoma után pedig szóba kerül az alkotmányos költségek kérdése s megállapításra talál, hogy Tátrai Miklósnak — pincs pénze. Nem is lesz belőle képviselő. Hanem a jelöltségtől visszalépése után megválasztanak helyette egy hetyke gazdag földbirtokos ifjút, ki azzal tette nevezetessé magát az ünnepi lakomán, hogy ökle egyetlen nyomásával betörte a Tátrai Miklós elé helyezett disztortát, amit egy lelkesült hazafi elragadtatása jeléül ajánlott fel a képviselő jelöltnek.

Dr. Nagy János is úgy járt, mint Tátrai Miklós. Pedig az alkotmányos harc győztes fiatalja még csak azt a bizonyos tortát se tudta volna betörni. Annyira nyavalyás volt.

Dr. Nagy Jánost azonban, ha el is kedvetlenítette ez a tapasztalat, nem keserítette el. Derült volt alapjában az ő életfilozófiája és a választási vereség után visszatér dolgozni a műhelybe, hol, mint említém, — nemsokára nemcsak első legény volt. de már tanító mesternek lépett elő.

Alatta a Magyar Polgár lendületes fejlődést vett és különösen kitűnt azzal, hogy az u. n. nemzeti irány követelményeinek kormánypárti létretevére komolyan, de öntudatosan bátor hangot adott. Munkatársai között ott volt Bartha Miklós (Zongor), ki főleg társadalmi kérdésekről írta cikkeit, melyek közül különö-

sen feltűnt a gouvernente nevelésről írott, melyben a nemzeti nevelés szempontjából tette szóvá a francia és német nevelőnök hatását s követelte az intelligens nők nyilvános iskoláztatását. Hegyesi Vilmos (Lehel), a lap régi „mindenes“ munkatársa tárcákat és színbírálatokat írt. Tussai Gábor humoros apróságokat szállított és franciából fordított. Politikai íránycikkeket Nagy Jánoson kívül Hegedüs Sándor, Moldován Gergely, Szatmáry György, gyakran a már említett Hegyesy Vilmos és nevezetesebb alkalmakkor dr. Berde Áron, Jakab Elek (Agrikola) és báró Kemény Endre írt. A városi önkormányzati élet aktuális kérdéseiről néhai édes apám is itt közölte gondolatait.

Ez a névsor már magában bizonyítéka annak, hogy a Magyar Polgár Nagy János szerkesztése alatt Erdély legtekintélyesebb, de mindenesetre legolvasottabb lapja volt. És, hogy a szerkesztő ilyen népszerűségnek örvendett, azt eléggé bizonyítja, hogy a törvényhatósági bizottsági tagok 1879. évi általános választásánál a legnagyobb, legnépesebb és legnehezebb IV. választókerületből nagy többség vitte be a városháza közgyűlési termébe.

A sors keserves játéka, hogy a polgárok bizalmának ez a szép megnyilatkozása vált a dr. Nagy János tragikumának forrásává. A városháza ebben az időben felette éles harcok színhelye volt. A polgármesteri székben Simon Elek egy tekintélyes, vagyonos és igen eszes úr ült. Előljárt a kötelesség teljesítésében, bőkezű volt a jótékonyásban, sokat áldozott a társasélet élénkségének fenntartására, de az újításoknak nem volt barátja s különösen nem tetszett neki, ha város háztartást érintő újítások terveivel olyanok hozakodtak elő, kik a városi közterhekhez, mint az u. n. pótdóktól mentesítettek, nem járultak. Így hát hamar összeütközésbe került a „modernekkal“, kik Szász Domokosban, a későbbi református püspökben találták meg vezérüket és tekintettel a közelgő általános tisztújításra, „független párt“ név alatt külön csoportosultak. Elnökük a tudós Finály professzor volt.

Dr. Nagy János, Simon Elekkel tartott. Édes apámmal együtt buzgólkodott a hívek tömörítésén és sikerült is összehozni a kommunitás többségét, mely épen apám indítványára, — hogy a párt szerint csoportosulás külsőleg is elkerültessék, „városi bizottsági kör“ cím alatt szervezkedett és elnökéül a közbecsülésben álló id. Sámi László professzort tisztelte.

A tisztújításnál Simon Eleket egyhangulag választották meg

ismét polgármesterré, de a többi állásra megejtett választásoknál inkább a jobban szervezkedett és erős fegyelem alatt álló „független“ párt győzött és ezzel meghiusult Simon Eleknek az a törekvése, hogy ifjú erőkkal frissítse fel a régi tisztikart.

Dr. Nagy János úgyis, mint a törvényhatósági bizottság tagja, de úgy is, mint hirlapíró élénk részt vett ezekben a harcokban, melyekről Jánus álnéven írt humoros levelekben emlékezett meg a Magyar Polgár hasábjain. Humoros szelid és derüs volt, nem minden ironia nélkül, de a durvaságot általában kerülő.

Például felemlítem, hogy néhai való jó Nagy Lajos, a mindnyájunk kedves emlékében élő derék professzort, ki a városi közélet tevékeny munkásai közzé tartozott, egy interpellációért, melyben a városi lejméretezés dolga felől faggatta a polármestert, ekként aposztrófálta:

„Most Nagy Lajos interpellált, azt kérdezve a polgármestertől, hogy az ő Zimmermannak eladott, de később visszavásárolt majóra, miért nincs egy színvonalon a — piaci templom tornyával?”

Egy másik interpellációról pedig, mely a filoxera terjedésének meggátlására nógatta a polgármestert, ekként számolt be:

„X. Y. azt kérdezte a polgármestertől, hogy vajjon nem volna e jó a Felek tetejére üvegtáblákat alkalmazni s ezzel tenni lehetetlenné a szőlőt pusztító bogár beözönlését.”

A polgármester válaszát pedig, mely persze nem nyugtatta meg az interpellálót, ilyen formán adta vissza:

„A polgármester kijelentette, hogy mikor ő Liceumban járt, a tisztelendő atyák még mit se tanítottak a filoxera nevű bogárról. De hogy van ilyen bogár, tudja a Magyar Polgár hasábjain a filoxera elleni védekezés módozatairól két erdélyi gazda, (Száva Farkas és Gorcsó) között folyó polémiából. Gondolt is arra, hogy a Feleketetöt az interpelláló által ajánlt módon beüvegeztessen, de az erre nézve megkérdezett ablakos tótok nem vállalkoztak a munkára.”

Ilyen és ehhez hasonló kópéságokkal tréfálkozott dr. Nagy János, mint Jánus a városi közélet nevezetesebb mozzanatai és szereplői felett s Jánus levelei nagyon kedvelt olvasmányai voltak a közönségnek és mi igen előnyösen jellemzi az akkori szereplők, minden kicsinyességtől és beteges érzékenységtől ment felfogását, nem haragudott meg értük senki sem.

Egyszer azonban olyan valami történt, ami más légkörbe terelte a Jánus kedélyhangulatát és egyik levelének hangját. Simon Elek lemondott a polgármesterségről s a megürült szék körül megindult a választási harc. Ebben a harcban dr. Nagy János igen élesen szembe került Szász Domokossal, akit az általa sugalmazott Kelet egy cikkére reflektálva, egy juniusi levelében érzékenyen megcsipkedett és e mellett olyan szerkesztői meggyőzéssel kísérte egy másik, a városi bizottsági kör polgármester-jelöltje (id. Frics Albert) által írt cikk egyik kitételét, ami nem maradhatott válasz és súlyos következmények nélkül.

A választ Szász Domokos sajtóperben adta meg és Nagy János egy meggondolatlan szerkesztői megjegyzés miatt, abba a szerencsétlen helyzetbe került, hogy bizonyítani kellett volna egy olyan cikk nem is határozott, de a szerkesztői megjegyzéssel immár magáévá tett és súlyosabb értelmet nyert állításait, amelyet nem ő írt.

Dr. Nagy János a ferde helyzetnek ezt a súlyát nem bírta elviselni, mert megfelelő bizonyítékai nem voltak. Hallgatott tehát azokra, kik mindkét részről a kellemetlen ügy bíróságon kívül elintézését ajánlották. Megegyezés jött létre, hogy dr. Nagy János vissza fogja vonni nyilvánosan a sértő közleményeket, de azzal szemben a Szász Domokos lapja, a Kelet is jóvá tesz egy előző cikkben előfordult sotticet, amely dr. Nagy Jánosra és pártjára volt vonatkoztatható.

A revokáló közlemények megjelentek, de a közvéleményre gyakorolt hatásuk igen különböző volt. A Kelet egyszerűen félreértésnek minősítette a sérelmezett passzust és kimagyarázta; dr. Nagy János azonban egyenesen visszavonta a sérelmes cikkeket, sajnálatát jelentve ki a felett, hogy „köztisztelőben álló egyéneket alaptalanul támadott”, szóval: nyílt és őszinte volt minden kertelés nélkül. De az akkori közvélemény szemében ez nem talált elfogadtatást. A közvéleménynek ezt a mai ember szemében felette szigorú felfogását erőteljesen juttatta kifejezésre az időközben megindult Ellenzék Botrány című vezető cikke, mely éles okfejtéssel oda concludált, hogy az oly nagyfoku botlás után minőt dr. Nagy János ebben az esetben produkált, az ügyet a visszamenő nyilatkozatokkal befejezettek tekinteni nem lehet *Kövekeztetnie kell egyébnak is.*

Következett is.

Dr. Nagy János ott hagyta szerkesztői állását és állásnélkül maradt. Lelkére ránehezült a keserű izgalommal vívott csata elvesztésének fájó tudatán túl a megélhetés nehéz gondja. Családja volt. Jó felesége és három kis gyermeke vették körül szerető gyöngédséggel a kedves családapát és nem várták tőle az anyagi segítséget, mellyel a szerető nagyszülők úgysem fukarkodtak. De a dr. Nagy János tragédiájában épen ez volt a legsúlyosabb pont. Mástól elfogadni a talán vissza nem szolgálható szívességeket: ezt az ő jelleme elviselhetetlennek találta. Neki indult, hogy állás után nézzen. Nem volt szerencséje. Közben imádásig szeretete egyik gyermeke is elhalt. Ő ideiglenesen a kataszternél kapott elhelyezést, bízva abban, hogy a végleges szervezésnél állandósíttatni fog. Bizakodása hiú remény volt. Keserű emlékiratban fordult a kormány elnökhöz. Segítség nem jött és ő kétségbeesett.

Egy délután az iskolából hazamelve, jó édesanyám azzal fogadott, hogy kevéssel az előtt ment el Nagy János az ablakunk alatt és olyan esodálatosan rezignált bánatos hangon köszönt neki. „Míntha búcsuzkodott volna!”

Másnap délelőtt (1882 szeptember 25.) édes apám jött a szomorú hírral, hogy jó barátja, küzdelmeinek hű osztályosa: dr. Nagy János föbelötte magát. Megsírattuk mindannyian. A tragédia véget ért.

Időnek előtte sírbaszált velem egy jó magyar és igaz unitárius ember.

Magyarsága megvilágítására csak két tényre utalok. Az állami költségvetés tárgyalásánál szóba került a magyar udvartartás ügye. Nagy János komoly érvekkel bizonyította lapja hasábjain a nemzeti álláspont igazságát. Pár napra Hegedüs Sándor küldött a Magyar Polgárnak ugyanerről a kérdéstről vezető cikket és abban az opportunus felfogásnak adott kifejezést. Nagy János kiadta a közleményt, de csillag alatt megjegyezte, hogy változatlanul fenntartja korábban kifejtett álláspontját, melyet a Hegedüs cikkében foglaltak semmiben sem érintenek. Aki tudja, hogy a szabadelvű pártnak mily elnöklő tagja volt Hegedüs Sándor, csak az tudja kellőleg méltányolni a Nagy János magatartásának jelentőségét.

És a meggyőződésnek hasonló bátorságát tanúsította ő a Bartha affáirnál is. A merényleten, melylyel a közös hadsereg két, magáról súlyosan megfélemedezett tisztje Bartha Miklósban a sza-

badsajtót támadta meg, írtózatosan felindult. Kifejezésre juttatta azt mindjárt a merénylet után a helyszínén, a régi belső király utcában, az összegyülekezett tömeg előtt az utcaútról tartott, rögtönzött beszédében, melyben egyszersmind megnyugtadni igyekezett a tömeget, azzal, hogy a megsértett jogrend meg fogja kapni az elégtételt. A Magyar Polgár másnap megjelenő rendkívüli számában pedig egy gyönyörűen megírt, általános feltűnést és mély benyomást keltett cikkben a következőket írta:

„Hogyha meghalna Bartha Miklós, fájó szívvel siratnám meg, mint székely fajom derék tagját, de még az Isten akaratán való megnyugvás keresztényi hite se tudná ajkaimra adni a szót: ennek így kellett történnie.“

Jó unitárius voltát azonkívül, hogy, mint ifjú ember a régi Erdély történetének szentelt tanulmányaiban a legtragikusabb sorsu két unitárius hősről Békés Gáspárról és Székely Mózesről írt egy egy érdemes munkát, — a tordai gimnázium ügyében elfoglalt álláspontja és annak védelmében kifejtett tevékenysége illusztrálja. Ma nincs miért ismételnem az érveket, melyek a tordai gimnázium polgári iskolává átalakítása és állami kezelésbe bocsátása ellen az 1878-iki főtanácson az ő szózatot ajkáról elhangzottak és eleven tollából a M. P. hasábjain kipattantak Keserűen igazolta azokat, ami bekövetkezett.

Nagy János olyan hévvel képviselte a kérdésben engesztelhetetlen álláspontját, hogy néhai édes apámmal, egyik legjobb barátjával, is összeütközésbe került. Itt se tudott opportunistá lenni. Vallotta azt, amit a szíve sugalt és állt vagy esett azzal, amit vallott. Életében egyszer engedett az oportunizmus kísértésének, és azt is életével fizette meg. Nagy ár volt, mert ez az élet tele volt fénnel, derűvel, értékkel, ékességgel és reá emlékezve az „ő kora veszte felett“ érzett keserűség, több mint 40 esztendő múltán velem is azt mondatja, hogy még az Isten akaratán való megnyugvás keresztényi hite se tudja ajkamra csalni a szót, hogy ennek így kellett történnie.

Dr. Váradi Aurél.

Agenda

csikszentkirályi Bors Mihály köri i. ú. gondnok
és csikszentmihályi Sándor Margit esküvőjén.

Kedves Házaspár! Vannak az életben pillanatok, melyekben a szívre tolult érzelmek nem adnak szót ajkunkra s azt mi belülről nyomja lelkünket, csak könnyeinkben tudjuk kimutatni igazán. Ilyen pillanatok közé számítom én ezt az órát is, mely összegyűjtött e szép családi hajlék megszentelt falai közé, hogy együtt kérjük Istennek megszentelő áldását egy új családi élet kezdetére és leélésére.

Igen! Mert bár örömnépnek szokták nevezni az esküvő napját, im a jó édesanya és testvérek, a rokonok és jóbarátok s mindnyájunk szemében az örömkönnny mellett ott van a féltő aggodalom csillogó könnye is, melyben néha egy földi menyországot zálogosítunk szeretteink számára, máskor pedig egy homályos jövő miatti aggodalmunk rejtőzik... Mai szereplésünkkel kiszakítjuk e családnak szépen fejlett utolsó nemes hajtását s abból a meleg fészekből, ahol született, nevelkedett s a hol boldog volt, s elindítjuk egy másikba, egy új világba, amelyet nem ismerünk s a hol ki tudja, lesz-e meleg fészek, lesz-e boldogság?!...

Méltán aggasztják ily tépelődések gondolatainkat s érthető, hogy az érzelmek miért nehezednek most ólomsúlylyal lelkünkre, midőn Ti, kedves keresztény házaspár, boldogságról, földi paradicsomról álmodoztok. Mert az élet útja, melyen most ketten elindulva, boldogulni akartok, nem olyan paradicsomba vezető virágos ösvény, mint amilyent az ifjúi szív képzeletben alkotni szokott magának, hanem inkább egy szilaj folyóhoz hasonló, melyen életünk hajója egyik parton meredek szirtekbe ütődik, a másikon pedig virágos róna ingoványba sülyedhet.

Egész társadalmi berendezésünk és e sok viharral és szenvedésekkel telített korszak, melyben családi életünk lezajlik, ilyen megpróbáltatások és kétséges helyzetek elé áll-

lítják a boldogságért küzdő és epedő embert. S még vallásos hitünk kútforrása, a biblia sem kecsgetet e tekintetben valami rózsás jövővel, mert abból tudjuk meg, hogy az első ember is akkor veszítette el gondtalan paradicsomi boldogságát, mikor a házassági szövetség szent kötelékébe belépett s útravalóul meg kellett, hogy hallja az isteni végzést: „Fáradtságos munkával s arcodnak verítékével keresd meg mindennapi kenyeredet“! . . . Plasztikus kifejezője ez a kép, kedves házaspár, annak az igazságnak, hogy a mező, melyre lépni szándékoztok, minden költői ábránd, érzelmeink és gondolataink minden fantasztikus színezése mellett is, elég rideg és kietlen tér, melyet magatoknak kell és lehet kiegészíteni s a megelégedés és boldogság hazájává tenni . . . Isten alkotta küzdőtér, nem zavartalan boldogsággal, hanem inkább az egymásból folyó kötelességek hosszú sorozatával, melyben minden örömszálla tiz gondszálat is számíthatunk . . . Ezért nem lehet teljes a Ti örömtők ebben a pillanatban, ezért reszket a Reátok tapadó szemekben az örömkönny mellett a féltő aggodalom könnye is.

És ha nem volna szivünkben és lelkünkben vallásos hit és nem volnának más külső jelek is, melyek reménnyel töltenék be aggódó lelkünk, esztelennek kellene tartasuk azt, aki ily ingatag sorsa bízza életét! . . . De van hitünk és e hit megéreztetni velünk azt a fenséges isteni célgondolatot, hogy az élet örömei azért vannak beszöve a fájdalom, a megpróbáltatások és szenvedések közé, hogy annál inkább tudjuk értékelni és megőrizni azokat. A boldogságért azért kell önmagunknak küzdeni, hogy annál inkább élvezhessük annak esendes perceit. Így tölti be a hit aggódó lelkünket boldogító reménnyel s így akarjuk — e reménnyel felhorgonyozva — útra bocsátani családi éltetek hajóját! . . .

De vannak a Ti jövődő boldogságtoknak más előpostái is: Ha Caesarnak egykor, midőn hajóját a háborgó tenger ide-oda dobálta, oka volt megrémült kapitányát azzal vigasztalni, „ne félj, mert Caesart viszed“, nekünk is van okunk hinni és remélni, hogy az a hajó, melyet Te fogsz kormányozni kedves vőlegény Barátunk, biztos, boldogító révbe fog jutni. E reményre jogosít fel minket a Te multad és jelened... Erős nemes tölgynek vagy a sarja, mely évszázadokon keresztül

állta a vihart s ha megtépázta is olykor-olykor lombját, a törzs állt s acélos akaratú és reménnyel nézett a jövőbe. Ezt az acélos akaratot és munkás szorgalmat, a férfiúi erős jellem-szilárdságot hozod Te multból, jövőd családi életed boldogságának zálogául. És ha multad összeolvad a jelennel, mely érző-szerető szívet is ígér a jövődönnek, bizony evezhetsz új világodba, mert boldog leszel és boldogítani fogsz ... S ha mégis olykor elsötétül családi életed napja s próbára teszi a sors akaratod és férfi jellemed, ott lesz melletted segítő társad, a nő, ki mindenben és mindenütt követni fog Téged, mint napot a hold s halvány, szelid fényével bevilágítja éltetek útját, hogy boldogan s bizony evezhessetek.

Világítani fogsz kedves Menyasszony s ha jóságos szíved nemes érzéseivel meg is fogod kapni a vérző-fájó sebet, be is fogod gyógyítani azt, mert nem lehetsz Te méltatlan sarja annak a nemes családnak, mely annyi fennkölt gondolkozású, nemes érzésű férfiút, annyi jóságos, önfeláldozó családanyát, fájának pedig annyi köztisztelőben álló nagyaszonnyt ajándékozott! ... Ilyen jó és nemes leszel Te is s e szép tulajdonságokkal megerősítve haladni fogtok már ezután ketten — egy úton, de vigyetek erre az útra jeles erényeitek mellett szívetekben és lelketekben vallásos érzést és Istenhitet is, mert csak a hit, a mély vallásos érzés egyenlítheti ki az életnek ellentéteit. Minden jószándékotok és nemes törekvésetek mellett is lehet kedvezőtlen majd a sors s ilyenkor a hit az a benső erő, mely fölemel s új meg új életcélokat mutatva Nektek, lelkesít a további nemes küzdelemre. A vallásos érzés izzó hevülete fog igazán egygyé forrasztani Titeket, mert ez érzés lágyítja meg a szív szenvedélyeit s tesz gyöngéd megértőjévé egymásnak. A hit tanít meg arra, hogy önsorsotokkal megelégedve legyetek, mert egész világ nem lehet a miénk, hogy boldogok legyünk, kevesebb is elég: egymást bírjátok csak egészen és mindörökké boldogok lesztek s az Istené! ...

Induljon hát hajótok, mi utánatok kiáltjuk: Isten veletek boldog evezők, mosolyogjon az ég felettetek, a habok simuljanak el útaitok előtt s kedvező szelek szállítsanak boldog partra, új világotokba! Amen.

Szind, 1926. december 29.

Dr. Szathmári Miklós.

Simén Domokos és kora.

— Korrajz. —

(IV. Közlemény.)

Az erdélyi unitáriusok viszonszeretete és figyelme az angol unitáriusok iránt már az 1859. évi aug. 28 s köv. napjain tartott Egyházi Főtanácsi gyűlésen ismételten megnyilatkozott. Erre vonatkozólag szószerint idézem e Főtanácsi gyűlés jegyzőkönyvének 49—51 pontjait.

„49. Ezen zsinati Főtanács 40-ik száma alatti határozata következtében közelebbről egyetemről lejött tanárok: Buzogány Áron, Ferencz József s Marosi Gergely atyánkfiai beadják a külföldöni utazásukra, — egyetemi életökre, úgy az általuk egyetemben tanulmányozott tantárgyakra vonatkozó *emlékiratot*, különös tekintettel Buzogány Áron s Ferencz József atyánkfiaiának angol unitárius hitrokonainknál tett látogatásukra nézve. Mely emlékirat a zsinati Főtanács előtt felolvasatott s utóbb az illető emlékkönyvbe beigtattatott.*

„50. Indítványoztatik, hogy angol hitrokonainknak azon vallásközösségünk iránt nyilvánított nemes áldozatukért az E. K. Tanács (144. szám alatt) nekik elismerő köszönőiratát már meg is küldte, — valamint azon újabb rokonszenvért s nemes ajánlatokért, melyek a fentebbi szám alatt említett emlékiratból kiteszöleg angol hitrokonink részéről részint vallásközönségünk, részint közelebbről Londonban járt két ifjú tanár afiai iránt újabban nyilvánult: küldessék ezen zsinati Főtanács részéről is elismerő köszönő irat angol hitrokonainknak. (*Fégyés.* Ezen indítvány elfogadtatván, megbizatnak Buzogány Áron s Ferencz József afiai arra hogy az illető köszönő iratot angol-nyelven készítsék el s az angol hitrokonainknak hivatalosan küldessék el.)

„51. Indítványoztatik, hogy az angol unitárius egyházi

* Sajnos, ez az emlékkönyv azóta az emlékirattal egyetemben elveszett. — A Buzogány Áron által 1867-ben összeállított Emlékkönyv ennek a pótlására készült.

irodalom bőségét és gazdagságát tekintetbe véve, kívánatos volna, hogy theologus ifjainknak az angol nyelv, mint szükséges kulcs szent vallásunkat érdeklő némely tekintélyes eszme-forrásoknak, ha nem is mint kötelező tantárgy, — taníttassék. (Végzés. Az indítvány elfogadtatván, a további célszerű intézkedés e tekintetben az E. K. Tanácsra bízatik.)“

Az angoloknak küldött zsinati köszönő levél teljes szövegében ez volt:**

Az erdélyi unitárius vallásközönség két évi időköz után a jelen zsinati szent gyűlésben összejövén, nem tehetjük, hogy ez ünnepélyes alkalommal köszönetet ne nyilvánítsunk Önöknek, tisztelt hitrokonok, azon rokonszenvért, azon segélyezésért, melyet Önök mutattak irántunk s nyújtottak nekünk. Örvendett lelkünk, tapasztalván azon meleg érdeklődést, melyet Önök szorongatott helyzetünkben irántunk nyilvánítanak s azon élénk buzgalmat, mely Önöket azoknak, kik e távol helyen, bárha Önöktől nyelvre nézve is különbözök, de akik Önökkel hitben s vallásos meggyőződésben egyek, — azoknak vallási ügyeiben való szükségei tettelegesen támogatására indította.

Önök ugyanis, tisztelt hitrokonok, nemcsak anyagi szükségjeink támogatásához járultak nemes segélyezéssel, aláírás útján az angol unitárius egyházközségekből tekintélyes összeg pénzt gyűjtvének s küldvének mi nekünk, de egyszersmind ügyünk iránt a legmélyebb érdeklődést tanúsítják az által, hogy Önök közül hozzánk előttünk mindig kedves emlékezetben élő férfiakat küldének, kik itt közöttünk valódi helyzetünkről, tanító- s vallásos intézeteink korszerű s a körülményekhez képest szükségelt igényeiről annál pontosabb értesülést szerezhessenek; — valamint azon testvéries szíveség s vendégszeretet által is, mellyel Önök két ifjú papunkat, Buzogány Áront és Ferencz Józsefet, Londonban tett rövid látogatásuk alkalmával fogadni szíveskedtek. E két egyházi tagunk a legélénkebb színnel, a leghálásabb emlékezéssel rajzolta előnkbe azon napok emlékét, melyeket Önök körében sze-

** Úgy ezen, valamint e tanulmány folyamán közölt több más angol nyelvű levél magyarra fordítását dr. Boros György theol. akad. tanár úr végezte. Fogadja készséggel följajánlott segítségéért e helyen is hálás köszönetemet.

rencsések valának tölteni; s az öröm legélénkebb nyilatkozataival azon általok tett értesítést, hogy Önök, tisztelt hitrokonok, az oly örvendetesen megkezdett testvéries újabb érintkezést s hitrokoni összeköttetést továbbra is nemcsak fenntartani, de azt célszerű intézkedések által szorosabbra fűzni kívánják.

Különös vigasztalásunkra szolgált nekünk, midőn szent vallásunk szilárdítására s lelkiismeret-szabadságunk megoltalmazására tett törekvéseink s áldozatkészségünk Önök teljes elismerésére találtak, mely elismerés legtanulságosabb bizonyítványával tekintjük épen az önök által nekünk oly istenies készséggel nyújtott nemes segélyt.

Fogadják, tisztelt hitrokonok, ezen irántunk való rokonszenvők, szeretetők többszörös bizonyítványaiért őszinte hálaunk s azon szívünkbelől forrt óhajításunk kifejezését: vajha a köztünk létező vallásos kapocs szent ügyünk s törekvéseink előmenetelére ne csak fennmaradjon, sőt hova-tovább mind inkább erősödjék.

A mindenható Istennek, a szeretet mennyei Atyjának áldása lebegjen Önök, mindnyájunk és szent ügyünk felett!

Az erdélyi Unitárius Zsinati Főtanács nevében Kolozsvárt, augusztus 30. 1859.

kaáli Nagy Elek főgondnok, világi elnök
aranyosrákosi Székely Mózes püspökhelyettes, egyházi elnök
bölöni Mikó Lőrinc titkár, jegyző.

E levél a Britt és külföldi Unitárius Társulatnak 1860. május 30-iki közgyűlésén került tárgyalásra. A tárgyalás menete annyira érdekes és fontos, hogy arról szó szerinti fordításban idézem a Társulat hivatalos jelentését.

„A komité (t. i. a Társulat végrehajtó bizottsága) célszerűnek látta és reméli, hogy a Társulat tagjainak helyeslésével találkozik, hogy ne feleljen e megtisztelő levélre a jelen alkalomig, habár azt már nyilvánosságra hozta a *Inquirer* lapban. A választ különben elkészítettük s azonnal a gyűlés elejébe fogjuk terjeszteni. A komité szerencsés volt ebben az ügyben. Paget János urral személyesen is tárgyalni s megkérdezte tőle: milyen módon tehetne leghatásosabb szolgálatot Nagybrittania unitáriussága az erdélyi testvéreknek?

Paget úr nagyon érdekes tájékozást nyújtott mind a papság, mind a tanárok helyzetéről és kimutatta, hogy ezek nagyon előkelő helyet foglalnak el és nagy tiszteletben részesülnek mind a protestánsok, mind a katolikusok részéről, körülbelül olyan értelemben, mint a mi országunkban. És továbbá kijelentette, hogy a befolyásunk még nagyobb lenne, ha a közoktatás terén magosabb színvonalat érhetnénk el. Mind a papi, mind pedig a világi elem, különösen akik tanári állásra pályáznak, rá vannak utalva, hogy magosabb rendű kiképzésben részesüljenek, mint amit otthon megszerezhetnek. Ezt annyival inkább hangsúlyozza, mert az erdélyi tanulók szegénységük miatt nem igen látogathatják a külföldi egyetemeiket.

Paget úr befejezésül annak is kifejezést adott, hogy rendkívüli nagy haszon származna reájok abból, ha a tanulók átjöhetnének Angliába s itt részesülnének nemcsak tudományos theologiai és irodalmi kiképzésben, hanem alkalmat nyernének arra is, hogy megismerkedjenek országunk szabad intézményeinek gyakorlati munkásságával, így jutván azon előnyökhöz, amelyek egyenes vagy közvetett úton származnak azok részére, akik élvezhetik a gondolkozás és a szólás szabadságát. Továbbá azt is elmondta, hogy az erdélyi unitáriusok szívesen hajlandók volnának hozzájárulni ahhoz, hogy a képebb és jelesebb tanulók Angliában hosszabb időt tölthessenek el tanulmányaikkal, de szegénységök és a közelebbi esztendőkre lesújtó körülményei annyira elszegényítették őket, hogy angol segítség nélkül az e célra szükséges összeget nem tudnák előteremteni.

A közgyűlés figyelmébe vette azt a kiváló benyomást, amelyet az a két erdélyi ifjú ember gyakorolt kiváló intelligenciájával, tájékozottságával és vallásos buzgóságával, akik az utóbbi évi gyűlésen jelen voltak, — és kifejezte óhaját, hogy milyen jó volna megvalósítani Paget úr ajánlatát. Ezekhez képest és bízva az angol unitáriusság áldozatkészségében, a közgyűlés ajánlja, hogy azonnal tétessék lépés egy erdélyi nevelési alap gyűjtésére.

Nem sokkal azután, hogy a komité ezt a jelentést megtette, Paget János úrtól a következő levél érkezett hozzá: „Hazaérkezésem után a Consistorium elejébe terjesztettem az

ügyet, mely rögtön kinevezett egy bizottságot Kriza, Buzogány és Ferencz urakból, hogy vizsgálnák meg, miképen lehetne kieszközölni, hogy 1—2 unitárius ifjú Angliába menjen. Ezek az urak a komité levelének kézhez vétele után azonnal felkerestek engem és a következőkről értesítettek. A consistorium elhatározta, hogy ebben az évben egy tanulót küld Londonba, ha számíthat arra, hogy részint saját gyűjtésükből, részint egy kis alapból évi 500 frt. o. é. fognak adni. A consistorium a főtanács határozata nélkül ennél többet nem ígérhet, annál kevésbbé, mert pénzforrásai nagyon korlátoltak és mert a jelen körülmények között alig remélhető, hogy a Főtanács gyűlést tarthasson a tél beállta előtt. Egyben remélik, hogy vagy magángyűjtésből vagy más úton össze fognak hozni hasonló (500 frt) összeget egy másik tanuló részére. Ha az angol unitáriusok biztosítani tudják évenként ugyanezt (50 font) az összeget mindenik tanuló részére, azt hiszem, ez a terv sikerülni fog.

Ami az utazás költségeit illeti, azt hiszem, hogy ha a leg-rövidebb útat választja s megállás nélkül megy, 10 font elég lesz. Azonban aligha lehet várni fiatal embertől, hogy a legnagyobb városokon úgy haladjon át, hogy egy pár napot ne töltsön mindenikben. Tehát azt hiszem, hogy az út költségeit 15 fonttal lehetne fedezni.

A fennmaradó 85 fontból, azt hiszem, de hiszen Önök jobban megítélhetik, elláthatja magát Londonban egy évig. Az az ifjú, akit jövő szeptemberben ki akarnak küldeni, szorgalmasan tanulja az angol nyelvet; úgy szintén egy másik is, aki a második helyre számít. Nagyon szeretném, ha két tanulót lehetne ellátni egyszerre s így minden évben 1—1 mehetne ki. Ennek az lenne az előnye, hogy első segítségére lenne a másodiknak, megadhatná a felvilágosítást, tájékozást az itteni szokásokról, tehát megkönnyítené az elhelyezkedést.

Ezen ifjak tanulmánya természetesen főképen theologia lenne, de emellett azt tanácsoltam Kriza úrnak s a Consistoriumnak, akik nagyon örömet hozzájárultak, hogy mindenik tanulónak ajánlani kellene, hogy válasszon egy csoportot a világi tudományok közül is, pl. geológiát, chemiát, zoológiát, mechanikát vagy ami inkább tetszik, hogy ezekben is kellő tájékozást szerezzen a theologiai tudományok mellett.

Ezt azért ajánlom, mert én jól ismerem az itteni viszonyok alapján, hogy mely tárgyak tanulmányozása volna legkívánatosabb. Erdélyben majdnem teljesen lehetetlen tanulni ezeket a tudományokat nemcsak azért, mert nincsenek megfelelő tanítók, hanem azért is, mert ezeket csupán könyvekből tudományos felszerelések nélkül tanítani majdnem lehetetlen. Ilyenek pedig ebben az országban nincsenek. Nem akarom azzal fárasztani, hogy ezen tárgyak tanulmányozása szükségességét hangsúlyozzam. Csak azt emelem ki, hogy rövid idő alatt nagyon fogjuk érezni hiányát, hogy ezek tanítására megfelelő ember nincsen. Épen most alakult meg az Erdélyi Múzeum Egylet és már is gazdagon el van látva az ország lakóinak különböző osztályaitól nyert adományokkal. Ezzel kapcsolatban alakult egy filozofiai társaság, melynek az a célja, hogy népszerű előadásokat rendezzen. Előre látható tehát, hogy a természettudományok iránti érdeklődés fel fog ébredni s keresni fogják a tanításra alkalmas embereket. Meg vagyok győződve, hogy az unitáriusság tekintélye emelésére nagy befolyással volna, ha erre alkalmas emberek közülünk kerülnének ki és hasonlóan jól hatna a közönségre, ha tudományosan felkészült emberek saját intézeteinkben végeznék azt a munkát s innen kiindulva irányítnák a nagy közönséget az új tudományok útjain.

Erdélynek más irányban is volnának szükségletei, de csak arra hívom fel a figyelmet, hogy első sorban gazdag könyvtár, jól felszerelt labororium és szertár kellene, mert meg vagyok győződve, hogy semmi sem fizetné ki ennyire a költséget és fáradságot. Hogy ilyesmit megvalósulhassanak, mindenekelőtt erősen át kell érezni a szükségét. Az én szemem előtt tehát az lebeg, hogy teremtsük meg a professzoroknak egy felsőbbrendű osztályát s aztán önkényt fog következni a többi szükségek kielégítése is. ❁

Mellőzöm a közoktatás terén észlelt több hiányokat, milyen különösen a tanulók elhelyezkedése, ami oly mélyen meghatotta Tagart és Steinthal urakat is, midőn Kolozsvárt és Tordát meglátogatták. Minden egészségügyi törvények legteljesebb kijátszását jelenti, sőt ellenkezik a természetes tisztasági szabályokkal is, ami itt van, de a tanulók nagyfokú szegénysége és ezenkívül a kényelmi és egészségügyi fölszere-

léseknek egész országban észlelt nagy hiánya némi magyarázatul szolgál, — hogy t. i. fiatal emberek fületlen szobában aludjanak. Ezt a mai társadalmi felfogás szerint, azt hiszem, alig lehet megbocsátani. Legyen szabad tehát ismételtén kifejeznem azon reménységemet, hogy azok, akik Angliában látják, hogy miképen lehet javítani a helyzeten és hogyan kell gondoskodni az ifjúságról, módját fogják találni, hogy itt is némi javulás létesülhessen.

Ezekből láthatják, hogy nekem minden törekvésem — legalább is jelenben — az, hogy ezt az ügyet megvalósuláshoz juttassam, hogy az ifjaknak Angliában nevelését biztosítva, ezáltal elsőrendű tanárok kiképzését s az erdélyi unitárius testület értelmi és erkölcsi értékének magasfokra emelését remélhessem. Azt hiszem, helyesen járunk el, ha erőnket nem forgácsoljuk szét, hanem minden igyekezetünket erős elhatározással egy pontra irányítjuk, mert ilyenformán a haladás további nagy harcának a megvívása könnyebb lesz.

Maradok legnagyobb reménységgel sikerünk biztosításáért és hálás köszönettel azért az érdeklődésért, melyet szükségleteink iránt tanusítsanak.

Paget János.“

E levél megerősítette a komitét abban az elhatározásában, hogy az erdélyi ifjak nevelésében közre kell munkálkodnia, miért is indítványt terjesztett a közgyűlés elé, melyben kérte, hogy a Társulat jövedelmének egy kis részét fordítsa ennek a célnak megvalósítására s hatalmazza fel a közgyűlés a komitét arra, hogy tegyen meg minden lépést, amit e cél megvalósítása érdekében szükségesnek tart.

Egyidejűleg meghatározott, hogy az alábbi szövegű levél küldessék el Kolozsvárra:

„A Brit- és Külföldi Unitárius Társulat az 1860. máj. 30. Londonban tartott évi közgyűlésének levele az Urban szeretett hitrokonaikhoz, az Erdélyi Unitáriusokhoz.

Szeretett testvéreink a Krisztusban! Benső örömmel vetjük és olvastuk Önöknek 1859. aug. 30. Kolozsvárt tartott zsinati Főtanácsukból hozzánk intézett levelét.

Mi nem szoktunk zsinatokban gyűlni össze és nem igénylünk semmi tekintélyt Nagybritanniában más unitáriusok nevében beszélhetni; — de mivel önök minket azon megtisztelte-

tésben részesítettek, hogy levelökét szeretett földink, Paget János, útján Egyesületünk Képviselő Bizottságához (Committee) intézték: mi megtisztelő kötelességünknek érezzük ezen alkalmat, midőn Egyesületünk évi közgyűlését tartja. megragadni avégre, hogy önöknek felelhessünk.

Mint az Isten egységét hirdető szentírási alaptanokban Önökkel közös hitrokonok, üdvözöljük, mi az Önökkel, erdélyi unitáriusokkal való érintkezés s rokonszenv nyilvánulásának alkalmát; becsüléssel és szeretettel tekintünk Önökre, mint a protestáns hit és tiszta kereszténység némely korábbi hirdetőinek utódaira és képviselőire. Tiszteljük mi Önöket szilárd ragaszkodásukért azon szentírási nagy igazságokhoz, melyeket Önök elődei ezelőtt csaknem három századdal mély megfontolás következtében fogadtak el, mint oly hitet, mely egykoron a szenteknek adatott. Élénk rokonszenv ébred bennünk Önök iránt azon megpróbáltatások s szenvedések közepett, melyeket Önöknek s elődeiknek kiállaniok kellett a vallásszabadság követelése, egyházaik s tanintézeteik fenntartása érdekében s annak bevallásáért, amit keresztény igazságnak hittek lenni.

Bensőleg jól esik nekünk az, hogy nyomasztó viszonyaik közepett képesek valánk Önökön segíteni, hogy kezeiket némileg erősíthettük tanintézeteik függetlensége fenntartásában s azok célszerű fejlesztése-, gyarapítása- s szilárdításában, mivel mi azt hisszük, hogy a szabadság és a tanulás Jézus Krisztus tiszta tudományának igaz barátai s természetes szövetséges társai.

Mi örvendünk azon személyes érintkezésnek, melyet némely földieink Önök hazájában, Önök közt élvezhetének; és örvendünk azon, hogy nekünk is vala alkalmunk itt, hazánkban Önök földieik közül egy párt üdvözölhetni, értelmi miveltségüket s buzgalmukat méltánylással szemlélhetni.

Óhajtjuk, vajha közöttünk az ilyenmü érintkezések gyakran megújulnának, hogy mi tanulhatnánk Önöktől s Önök tőlünk, ha az igazság s szeretet magosabb elsajátításában valamelyik felülmulta a másikat.

Legyenek meggyőződve kedves keresztény testvérek, hogy amennyiben befolyásunktól függ, a Nagybritanniai és Irlandi Unitáriusok egyházában s egyetemi intézeteiben min-

dig szabad és szeretetteljes üdvözlettel találkozandnak azon egyházi egyének és tanulók, kiket Önök hozzánk átküldenek.

Hálával emlékezünk mi azon szolgálatokra vissza, melyeket a vallás reformálása korában Önök elődei tevének; és ha hazánk szabad intézményeinek befolyása alatt nekünk azon kedvezmény jutott, hogy az általok oly derékül megkezdett munkát tovább vihettük s a szent tudományok s igazságnak ügyét bármely mértékben tovább fejleszthettük: mi óhajtjuk, hogy Önök, ama munkásoknak utódai, a mi áldásainkban, amennyire lehet, részesülhessenek.

És most, kedves hitrokonaink, a mi Urunk Jézus Krisztus Atyjának, a mi Istenünknek védelmébe s jóságos szeretetébe ajánljuk Önöket; imádkozunk teljes bensőséggel, hogy Önök, mint egy keresztény egyház, növekedjenek a tudományban, szabadságban és igazságban és szeretet és gyakorlati istenes élet által legyenek díszére Idvezítőnk tudományának mind-örökre.

Charles Paget elnök
A. Sydney Aspland pénztárnok
R. Brooke Aspland } titkárok.
I. E. Blannel }

A Társulat titkára (R. B. Aspland) ugyanezen alkalommal Paget Jánost (Erdélyben) arról értesítette, (Paget ez értesítést 206—1869 E. K. T. szám alatt az Egyház Képviselő Tanácsnak továbbította), hogy egy Loñdonba menő theologus ifjú számára 50 font sterling évi alapítvány kész. Az Egyház Képviselő Tanács ezt is tudomásul vevén, felkérte Pagetet, fejezze ki köszönetünket érte a Társulatnak s értesítse egyszersemind arról, hogy Simén Domokos nevű theologus ifjút előlegesen is ajánlja Egyházi K. Tanácsunk az írt alapítványra.

Simén Domokos ugyanis az E. K. T. 1860. évi 131 sz. alatti határozatából láthatólag értesülvén a londoni alapítványról, folyamodott az E. K. Tanácshoz ezen alapítvány megkapásáért, igérvén, hogy hazajötte után egyházunknak kebelében kíván szolgálni. Az E. K. T. Simén Domokos kérését teljesítette, sőt a szükséges ajánlólevéllel ellátta, — ki még ezen év őszén ki is ment s november 4-ről Londonból kelt

levelében Székely Mózes püspökhelyettest értesítette megérkeztről s szives fogadtatásáról.

Ezzel az angol és erdélyi unitáriusok közötti kapcsolat végérvényesen megteremtett. Mielőtt már most Simén Domokos londoni időzésének elbeszéléséhez kezdenék, még két dolgot akarok megemlíteni. Egyik az, hogy a „Manchester New College“ nevű londoni unitárius papnevelő intézet igazgatója, John James Tayler 1861. ápr. 14-én latin nyelvű levelet írt püspökhelyettes Székely Mózesnek, melyben felhívja, hogy évenként legalább egyszer váltsanak egymással levelet; kéri, hogy a vallásunkat érdeklő megjelent és megjelenendő munkákat kölesönösen küldjék meg; s kérdi, hogy Simén Domokos után, ki ott nagy sikerrel tanul, kit fogunk megint Londonba küldeni? E levelet E. K. T. kiadta a kollégiumi tanároknak megválaszolásra. A válasz el is készült, el is küldetett de szövegét nem ismerem. Másik az, hogy Koronka Antal esperes azt indítványozta: azért, hogy ne csak elfogadni láttasunk jótéteményeket angol unitárius hitrokonainktól, amiben reánk nézve valami megalázót lát indítványozó, tehát nekünk is kellene valamit tenni, valamit felajánlani részökre és pedig mivel az angol unitáriusok most egy alapítványt tettek Londonban egy theologus ifjunkt számára, nekünk viszonzni kellene a tettet s ha nem állandólag, legalább esetről esetre, aláírás alapján is, gondoskodnunk kellene, hogy egy angol theologus ifjút kolozsvári főtanodánk papnöveldejében lássunk el mi is s ezt ajánljuk fel angol hitrokonainknak. Ha indítványa elfogadtatik, maga részéről indítványozó 10 forintot ajánl aláírásképen. E. K. Tanács ez indítványt szegénységünk miatt időszerűtlennek, szellemi állapotunkra való tekintettel pedig célszerűtlennek találta.

Ez előzményekkel lezárult az angol-erdélyi unitárius kapcsolat előkészítése. Nézzük már most, milyen volt Simén Domokos élete a londoni papnöveldeben.

Dr. Borbély István.

Brassai Sámuel.

Az irodalmi kritikus.

Brassai egész hosszú írói pályáján, kezdettől végig foglalkozott kritikával. Egész szellemi alkata inkább az elemző természetű kritikára, mint a szintetikus alkotásra volt berendezve. Erre utalta az a felfogása, melyet a tudomány hivatásáról és az irodalom nevelő és ízlésnemesítő rendeltetéséről vallott. Voltaire-rel azt tartotta, hogy jobb egy tévedést kiigazítani, mint egy új igazságot felfedezni. Meg volt benne minden kellék, ami egy jó kritikusknál nélkülözhetetlen: széleskörű, alapos ismeret a tudományok legkülönbözőbb ágai-ban, az elfogulatlanságra, objektivitásra való őszinte törekvés, elvszerűség: mindig csak tudományos meggondolás alapján, kiforrott és megérett elvek és meggőződés alapján ítélte, ebből folyó következetesség és erkölcsi bátorság, mely nem riadt vissza a sokszor személyét érő kiméretlen támadásoktól sem.

A következőkben, kirekesztve a tudományos kritika terére tartozó munkásságát, csupán irodalmi kritikai munkásságát fogjuk elemezni és méltatni. Tudományos kritikai csatározásaiban hosszú életén át sok sebet osztott és kapott; de rátermettségét és jogosultságát soha senki sem vonta kétségbe. De igen, az irodalmi kritika terén való forgolódását. Rossz néven vették, hogy Brassai, a tudomány vitás kérdéseiben félelmes felkészültségű és erejű harcos, az irodalom és művészet berkeibe is bemerészkedik s ott is hallatja homályt oszlató, tévedéseket igazító, sokszor éles és metsző hangját. Fábrián Gábor lekicsinylő gúnnyal mondja egyszer róla, hogy a költészet terén merő nullának tekinti „a jó öreget.” Szemere Miklós meg az irodalom kozákjának nevezi, aki mindig és mindenütt ott van, ahol csatározni lehet. Mindez Brassait nem rettentette vissza irodalmi hivatásától. De arra

bírta, hogy igazolja irodalmi kérdésekhez való hozzászólása jogosultságát. És ez a védekezés minket nagyon értékes önéletrajzi adatokhoz juttatott, melyeknek Brassait illetőleg meglehetősen szűkében vagyunk. Betekintést enged abba az atyja és önmaga formálta szellemi műhelybe, melyben az ő szellemi alkata kiformalódott. Ő a latin és német nyelvet „sokkal gyakoribb és kényelmesebb módon“ tanulta, mint amilyet az iskola nyújtott. Az ő klasszikusokat sohasem robotba tanulta, hanem a kíváncsiság egész hevével és mindig fokozódó szenvedéllyel maga erején olvasta. „Első és csaknem kirekesztő olvasmányai“ Weiland, Lessing, Schiller és Herder valának és az akkor divatozó Lafontaine, Cramer, Iffland és Kotzebue nem rontották jó irányban alakulni kezdett ízlését. Német, francia, angol és olasz munkákat nem tervszerűtlenül olvasott, hanem az irodalomtörténet kalauzolása, megállapított értéktételei alapján: amit az nem javasolt, azzal nem tömte fejét, nem rontotta ízlését. Aztán állandó és fáradhatatlan tanulása eredményeit nem igyekezett mindjárt kiharangozni, mint korában 16—17 éves gyerkőcök, kik remekekkel „apjaik ízlését akarják mívelni“, hanem várt, míg igényt tartott a tanításra: Az első sort nyomtatás alá betöltött 30 éve után írta. Ezek után azt hiszi, hogy nem szerénytelen és nem hasztalan dolgot cselekszik, ha „sokáig főzött esztétikai nézeteit akár bírálatok, akár tüzetes értekezések alakjában közli.“¹

Brassai tehát úgy gondolja, hogy birtokában van annak az „aesthetikai patesnek“, amely az irodalmi kritika terén neki szabad mozgást biztosít. És teljes joggal. Nemcsak alkalmilag foglalkozott a kritika egyes kérdéseivel, hanem a kritikának mint tudománynak, elvi megalapozásával is. Mindazokkal a kérdésekkel, melyek a kritika elméletének lényeges részét alkotják, ha röviden és vázlatosan is, de elvi alapokon foglalkozott. Az irodalmi kritika egyetlen segédtudománya az esztétika. És az első tudományos értekezés, mely tőle nyomtatásban megjelent, mint láttuk, esztétikai tanulmány volt.

De Brassait a kritikus babért nem, de annál több töviset termő pályáján nemesak szellemének elemzésre és kritikára

¹ Classicizmus és romanticizmus. Pesti Napló. 1856. 316. sz.

hajló alkata, nemesak az irodalom és művészet nemes hivatásáról vallott eszményi nézete vezette, hanem külső okok is befolytak arra, hogy e hivatásra tételődött figyelme. Az irodalmi élet fejletlensége hozta magával, hogy a kritika jelentőségével, feladatával és céljával sem a közönség, sem az írók, sőt maguk a kritikusok sem voltak tisztában. A közönség nem tudatosan, hanem szinte ösztönösen várt valamit a kritikustól, valami vezetést és irányítást, valami tájékoztatást a végre mégis csak élénkülni kezdő irodalom termései között. Ám a költők, mint ma is, sanda szemmel tekintettek a kritikára s műveik hiányait feltáró megjegyzésekben személyük ellen irányuló támadásokat kerestek és láttak.

Úgy látszik, hogy minden irodalom eseesemőkorával együtt járó állapot, hogy a szigorú tárgyilagos kritikát a művészek és írók nehezen tűrik. Pedig az irodalmi közvélemény érezte egy elfogulatlan, tárgyilagos kritikai aeropagos szükségét. Gyulai még az ötvenes években is felpanaszolja, hogy ninesenek kritikuskaink és a körülmények sem kedvezők a működésükre. Az elmúlt tíz évben — úgymond — semmit sem óhajtottak és gyűlöttek inkább, mint a kritikát. Az írók szerettek volna ítéletet hallani műveikről, az olvasók kellően tájékozódni az irodalom mind jobban élénkülő életéről. S ha valami kritikaféle jelent meg, az írók gyűlölettel fogadták, a közönség hidegen fordult el. Gyulai felteszi a kérdést: miben van-e jelenség oka? Az írókban-e, akik egészen elszoktak a különben is soha meg nem szokott kritikától, vagy a közönségben, amely a szorongatott nemzetiség nevében a túlbuzgó hazafiság szempontjából oly kiméletet és elnézést követelt, mi lehetetlenné teszi a kritikát, vagy a kritikusokban, akik e kivételes helyzetben nem találták fel magukat? A kérdésre, ne-hogy részrehajlónak tűnjék fel, nem felel, de megállapítja, hogy mindennemű kritikai kísérlet többé-kevésbé megbukott s nemesak a kritikusok lettek népszerűtlenek, hanem maga a kritika is.²

Hogy a közönség mennyire érezte egy kritikai lap szükségét, mutatja a Budapesti Hírlapban (1855) felmerült eszmecsere, melyben a névtelen író, különösen a szépirodalmi és

² Néhány szó a kritikáról. „Szépirodalmi Figyelő“ 1860—61.

drámai kritikát „a mindennapi kenyérrel egyformán szükségesnek“ mondja s fejtegeti a magyar kritikus dilemma közé szorított nehéz helyzetét, mert vagy a nemzeti kegyeletbe vagy az igazságba fog ütközni, vagy az egyik vagy a másik ellen fog véteni, mikor a gyenge vagy közepszerű művet, csak azért, mert magyar, dicsérni, vagy legalább kimélni kell. Gondolja meg a kritikus, hogy egyedül van sokak ellen, a hiúság hadakozik ellene és igen gyakran, mert igazat szól, beförlik a fejét.

De nemesak a közönség, az olvasók tábora, hanem magok a kiválóbb írók és költők is szükségét érezték egy szigorú, tárgyilagos kritikának, amely nem engedi magát az esztétikától idegen szempontok és mellékes tekintetek által befolyásolni. Ismeretes Kazinczy éles és szenvedélyes állásfoglalása az irodalmi fércművekkel szemben: Csipd, döfd, rugd, valahol kapod a gaz latrot. S a különben szelidlelkű Arany nála szinte érthetetlen kegyetlenséggel beszél az irodalmi Augiás-istállóról s azzal biztatja a kritikát: „Botot nekik, míg el nem rontják a közönség ízlését.“ És a „legnagyobb magyar“ a rossz magvát hintő könyveket, „ha másképp nem lehet, tűzzel, türethetetlen gúnyfullánkka“ szeretné rontani és megsemmisíteni.³

Brassait a kövélemény (Budapesti Hirlap 1855., 853. 857. és 862. sz.) egyenesen sürgeti egy kritikai lap megindítására. A gondolat kapóra jött s 1855-ben megindította a *Critikai Lapokat*. És szomorúan jellemző, hogy pártolás hiánya miatt csak az első és egyetlen szám jelenhetett meg belőle. Első bevezető cikke adja a kritikának elvi megalapozását; sajnos, mint sok más tudományos működésénél, itt is meg kell állapítanunk, hogy a kritikának mint tudománynak alapelveit csak érinti, de részletesen és rendszeresen nem fejti ki.

Brassai tudományos és esztétikai kritikát különböztet meg. A tudományos kritikának két kelléke nélkülözhetetlen: az illető tudományban tökéletes jártasság és „a legszigorubb tárgyilagosság.“ Ám az esztétikai kritika „fontosabb és bajosabb.“ Fontosabb, mert a tudomány igazságai sohasem szorulnak az esztétika segítségére érvényesülésük végett, ellen-

³ Császár Elemér: Az irodalmi kritika. Budapest, 1923.

ben „az aesthetikai critica reputatiokat állított lábra és temetett el végkép.“ De bajosabb is, mert a tudományos kritika csak könyvek bírálata, „az aestheticainak szükségkép a tárgy lényegébe, az ügy érdemébe kell béereszkesznie.“ A tudományos kritikusként a tudomány színvonalán kell állania, az esztétikus bíráló „inasa sem lehetne a művésznek vagy írónak.“ Ellenben jártasnak, mesternek kell lennie egy egészen külön tudományban, — melyet a művésznek vagy költőnek nem szükség tudnia — az esztétikában. De a „főbökkenő“ mégis nem ez, hanem „ezen *segédtudomány* bizonytalan és ingadozó volta, rendszere s tartalma ellenkezései.“ Az irodalmi kritikusként két eszközre van szüksége. Egyik: széles és mély ismertek a művészet és irodalom egész terén;⁴ melyet — igaz, hosszú és fáradságos munkával szerezhetsz meg, de gyönyörűsége, mert közben „mintha azon versenyeznének, ki bír tovább kéjelegni rózsalevél ágán?“ A másik: ennél bajosabb, kényesebb, bizonytalanabb: amaz első eszköz által megszerzett, szilárdított és nemesített *ízlés*. Ennek az ízlésnek azonban a művészet és irodalom remekeivel való társalgás, az általok előidézett érzelmek és benyomások elemzése, boncolgatása, egymással való szüntelen összehasonlítását hosszú útján kell fejlődnie, nemesednie, mely útát „*tökélytelen inductioval*“ rövidíteni nem szabad: a folytonos elemzés befejezésével, az egytetemesítés kimondásával, a rendszer („ízlés-törvényi codex“) megalkotásával nem szabad sietnie.

Csak így tudja a kritika „*bírói tisztét*“ méltóan betölteni. Mert a kritika egy neme a bíróságnak. „Csakhogy ezerszer kényelmetlenebb, hálátlanabb, sőt veszélyesebb neme, mint a jogi bíróság.“ Miért? Mert a jogi bírónak van zsinórmértéke, melynek meg van a tekintélye nemesak a bíró, hanem a peres felek előtt is. Ez a zsinórmérték a törvények könyve és a hasonló esetek fonala. De az irodalmi bírónak ilyen kodeksze nincs. Volna egy, *az általános ízléstan*, vagy *aesthetica*. Igen ám, ha az esztétika a legkifejlettebb, legmegálapítottabb és rendszeresebb tudomány volna. S még akkor is, csak az tudja, aki próbálta, „mily véghetetlen bajos és ké-

⁴ Irodalmi kritikus világirodalmi ismeret nélkül haszonnal nem is működhetik, mondja már 1837-ben „Nyelvtanulás“ című cikkében. Nemzeti Társalkodó.

nyes dolog általános elveket speciális külön tényekre alkalmazni.“ De az esztétikai rendszerek állításai egymásnak ellenmondanak s az esztétika távol van attól, hogy csalhatatlan tudománynak tarthatná magát. Perrault Euripidest Racine mellett kontárnak tartja. Schlegel meg azt mondja, hogyha valamelyik kontár, úgy Racine az. S mindketten az esztétikára hivatkoznak. A művészet terén általános a meggyőződés, hogy az újabb kor szobrászata árnyéka sem lehet a görögnek. Ezzel szemben Bartolini azt mondja, hogy az ókor egyik legbámultabb remeke, a Belevederi Apollo, ha megindulna, összehörné Michel Angelo Dávidjától meg szinte várjuk, mikor parittyázza agyon a nagy Goliátot. Így hullámszám, mondanak ellen egymásnak, olykor maguk maguknak a vélemények: egyik egekig magasztalja azt, amit a másik fitymál; egyik lecsepüli azt, amit a másik a teremtő lángelme remekének nyilvánít. S mindegyik az esztétikára hivatkozik. Hátha még ezekhez a kajánság, bosszú, pártszellem, pajtáskodás szenvedélyei társulnak?

Félreértene Brassait, aki azt gondolná, hogy e nehézségekkel a kritikát akarja rossz hírbe keverni. Nem, a kritika becsét, sőt hasznosságát a kritikusok gyarlósága nem teszi tönkre. A kritikus segítő eszközei közül első a *traditio*. Ezen — két jelentése miatt szükségesnek tartja megmagyarázni — érti „bármely gyakorlat és eljárás fogásának az abban jártasaktól való eltanulását az ipar, művészet, akár tudomány mezéjén.“ Ennek a hiányát a legtökéletesebb könyvek sem pótolhatják. De jól jegyezzük meg, értéke csak mint segédeszköznek van. Ha a készség egyedüli tényezőjévé akarna válni, akkor csak lelketlen slendriánt várhatna tőle eredményül.

Másik segédforrása a kritikának a *divatos eszmék*. Hogyan, az irodalmakban és művészetekben is vannak divatok? Igenis, vannak — mondja. — Ilyen volt pl. Olaszországban a Cinquecentóban a szonett-írás, a 17. században a dagály, a hajszolt képek és élc divatja Olasz- és Spanyolországban; ilyen volt a német Wertherismus és a Sturm és Drang. Szükségképen következik, hogy az irodalmi és művészeti divat a kritikában is visszhangzik. S ha a kritika a divattal halad, rossz útra tér, mert a divat nem mindig egy a kor szellemé-

vel. Lehet az a kornak nyavalyája is. Ezért a józan megfontolás álljon felül a divat zajgásán.

Brassai a kritika két fajtát különbözteti meg: *theoretikus* és *praktikus*. Amaz valamilyen kidolgozott esztétika alapján vázol egy rendszert magának, kifejtí saját spekulatióival s kész a kodeksz. Emmez némi világirodalmi ismeret alapján műveli ízlését s mindent a maga kaptafájára erőltet.

E fejtegetések után három elvet mond ki:

1. A művészet — bármily különbözönek lássék hely és idő szerinti nyilatkozásaiban — lényegesen egy.

2. Az egy művészetnek egy eszménye s ennek vonásait szabályozó egy zsinórmértéke van, mely két ágból fonódik össze: egyik a teremtő lélek remeke, másik: az esztétikai fel fogás lélektani „boncolása.“

3. Az egyetemes zsinórmérték minden kívánatai minden esztétikai műre nézve nemzet és korkülönbség nélkül örökösen érvényesek.

Ime Brassai elvi tájékozódása a kritikának mint tudománynak lényege felől. Nálunk a legelső kísérletek közé tartozik, mely a kritikával nem esetlegesen és töténetesen, hanem céltudatos tervszerűséggel és öntudatossággal elvi alapon foglalkozik és óhajt tisztába jönni. És bizonyos, hogy állításai az irodalmi kritikai tudomány mai állása mellett is minden elnézés nélkül helytállóak. Összehasonlítom Császár Elemér nemrég megjelent könyvével⁵ és örömmel állapítom meg, hogy Brassai állításai közül egyetlen egyet sem kell revízió alá venni s azok ma is teljes joggal tekinthetők az irodalmi kritika elvi alapozása elemeinek. Annál nagyobb kár, hogy kritikai folyóirata már az első szám után megszűnt. Mert nem lehet kétség aziránt, hogy a kritika egyes lényeges kérdéseit, melyeket ebben csak érintett, később részletesebben kifejtette volna.

Ha hosszú kritikai pályáján a legkülönbözöbb lapokban és folyóiratokban megjelent értekezéseit, tanulmányait és bírálatait kissé figyelmesebben szemügyre vesszük, feltűnik, hogy 1832—40-ig jelent ugyan meg egy néhány irodalmi bírálata, de a 40-es években megszűnik ilyen irányú működése,

⁵ Az irodalmi kritika, Budapest, 1923.

hogy aztán az 50-es évek közepétől annál nagyobb lendülettel kezdődjék újra. A kritika szempontjából terméketlen korszak az ő tanári és igazgatói működése, ahol egy régi formákba élettelenedett intézményt kellett az új kor szabadabb, derü- sebb levegőjén mozgékonyvá, haladóvá tenni, életre kelteni s a főképp általa képviselt haladottabb eszmék szolgálatába állítani. És ez neki — hiányzó tankönyvek írása mellett — még az ő széleskörű készsége és lelkes munkabirása mel- lett is épen elég dolgot adott. A szabadságharc viharai kiza- varják tanszékéről, rövid ideig elveszítjük szemünk elől, de aztán az 50-es évek elején Budapesten találjuk, ahol egyéb munkássága mellett mind sűrűbben találjuk nevét irodalmi, zene- és színi-kritikák alatt.

Brassai tisztában van a kritika rendeltetésével: nem tu- lajdonít neki túlságos jelentőséget, de viszont, mint az „ízlés és eszmék örének“ fontosságát érinti és lekicsinyelni nem engedi. Mit tanul a művész az esztétikától? „Legfeljebb azt láthatja, mit tanult és azt, hogy mennyi mindent nem tanult meg *tőle* az elméletet koholó filozófus.“ Aristoteles „kathar- sisa“ felett sok tüzes vita folyt s máig sem vagyunk tisztában vele. Sophokles vagy Euripides nem tudnának úgy felvilá- gosítani iránta, mint a kritikusok. De ezek meg Aristoteles- szel együtt sem tudnának egy Antigonét vagy Ifigeniát írni. Szóval: az esztétika s fegyverviselője: a kritika a lángelmé- nek semmi szolgálatot nem tesznek, mert a művészet techni- káját igen, de azt, ami abban a lényeg, a szép, megtanítani nem lehet.⁶ Oktató szerepéről tehát keveset tart, még a fejlődés- ben levő művész irányában is. Aki ilyen szerepet szán a kriti- kának, az azt a rejtvényt akarja megoldani, hogy „az apja még meg sem született s a fia már fölüljár a házon.“ Szabá- lyok kombinációjából soha egyetlen egy remekmű sem jött létre.“ A művészi, a költői teremtes „a sugalló genius titka,“ amiré egy esztétika sem tanított, nem is taníthat senki. Mert a költőnek Isten sugall s e sugalló „varázshatalomnak titkát fölfedezni nem lehet s igen valószínű, hogy a költő elméjében, a „mens divinius“-ban is csak öntudatlanul lappang.⁷ Sőt en- nél is tovább megy Brassai s a költőt egyenesen a „jósok, a

⁶ Két angol regény. Koszorú, 1863.

⁷ A gyönyöréről stb.

próféták szent magasságára helyezi, midőn azt kérdi: „Ki bírná vagy ki merné elhúzni a határvonalat a jós és az igazi költő közt?“⁸

Ime, Brassai távol van attól, hogy az irodalmi kritikának túlságos jelentőséget tulajdonítson. De viszont vallja, hogy a kritikának meg van a maga felvilágosító, tájékoztató, ízlést nevesítő és fejlesztő hivatása, melyet helyette semmi más tudomány el nem végezhet. Legyen a kritika nem tolakodó, hanem szerény öre a jó ízlésnek. Eszközei az oktatás, dicséret, gáncs. Célja a művész tökélyesítése, a közönség nevelése és saját maga fitogtatása. Nem ismerünk-e e gúnyos megjegyzésben rá arra a Lemaitre teremtette későbbi impresszionista kritikára, melynek legjellemzőbb vonása az, hogy nem törődik a közönséggel, sem a szerzővel, sem a művel s ezeknek a kritika csak arra való, hogy alkalmuk nyiljék másokról szólva magukról beszélni? „A született genieségre nem adok sokat ... inkább semmit ... Sem elmélet, sem tapasztalás nem menti fel a leendő lángészt a tanulmány szigorú kötelessége alól.“ Mert mi teszi a lángelmét? A gyors, hirtelen teremtés? Beranger versei kínos vajúdások között születtek. Beethoven 5. és 7. szinfóniája eredeti partitúrájában annyi a vakarás, javítás, hogy csaknem olvashatatlan. Hogy kora nem ismerné el? Szobrászatban, festészetben példa nincs a kora által el nem ismert lángelmére! Hogy újat kell teremtenie? Mint elvet — kereken tagadja. Az új utáni kapkodás teremtette „a szép örökös rendszabályainak elhanyagolásával“ a meglepőre, különösre, csodásra, biztosra való törekvést. „A *tökélyes* az, amit a lángésznek teremtenie kell“, ez az ő zászlója, bélyege, címe, sibbolethe.

A „szép örökös rendszabályai“ tehát az a norma, melyet a költő, a művész a maga kifürkészhetetlen teremtő aktusával megvalósít, „valósággá emel“. A költő isteni mivolta a lángész teremtésében nyilvánul. De a teremtés félig öntudatlan munkájának tere nem határtalan és féktelen: megrögzött formák ugyan nem kötik, de az ízlés fékét nem tépheti szét.⁹

Ezt a féket a kritika tartja elébe, mert a kritika „a közvélemény költője.“ *Dicsér*, hogy a közvéleményt a műben minél

* A classicizmus és romanticizmus. Pesti Napló, 1856.

* Kozma F.: Brassai S. mint aestetikus. Budapest 1900. 48 l.

több szépségre figyelmeztesse s az élvezet újabb és újabb forrásait nyissa fel. És felnyitja azáltal, hogy az esztétikától nyert irányelvek által belemélyed a teremtő lélek legmélyebb titkaiba s az alkotás munkájának genezisét nyújtja. Ezzel a legélénkebb gyönyörűséget szerzi magának és közvetve tanítja a közönséget, amidőn elemzésével a mű megértésére és ennek nyomán fakadó élvezetére segíti azt. És *gáncsol*, hogy a művészt olyan hibákra figyelmeztesse, melyeken segítni hatalmában áll.

Ebben az egy pontban tér el Brassai a mai irodalmi kritika elveitől. Az a kritika, amely elveit és zsinórmértékét e normatív esztétikától kapja, szükségképen magában hordja a fölényesség mozzanatait. Emlékezzünk Lessingre, aki Aristoteles poetikájára támaszkodva csepülte le a francia klasszikusokat s egyengette német földön a Shakespeare elismertetésének útját. Ámde nem minden kritikus Lessing, sőt még Brassai sem. Az esztétikai kanon birtoka fölényessé teszi a kritikust, különösen a sekélyesebb készültségűt s a hangnak a fölénye könnyen felbőszíti a tehetséges írókat és művészeket. Mintha ők nem tudnák megvalósítani azokat az esztétikai normákat, melyeknek a kritikus birtokában van. Ez az eset Brassaival is ismételten megtörtént. S a kritikának ez a fölényes és leckéztető hangja nagy mértékben járult hozzá, hogy a kritika irodalmunkban oly nehezen indult, oly sokszor sikertelenül félbemaradt s általában oly nehezen tud meghonosodni. Ez az oka annak, hogy Kölcsey 1827-ben az *Élet és Literaturát* ezzel a lemondó kijelentéssel zárja: Kritika nem nekünk való! És a magyar irodalmi kritika történelmi mozzanatainak számbavétele után Császár Elemér a kritikának az íróval és művésszel szemben feladatát jóformán csak abban látja, hogy fedezze fel a közönségnek s adja meg neki azt a méltató elismerést, melyre bőségesen rászolgált s amelyet csak a kritikától kaphat meg.¹⁰

Dr. Gál Kelemen.

(Folytatjuk.)

¹⁰ Az irodalmi kritika 67 l.

Vaskenyéren.

(Gyallay Domokos történeti regénye.)

Megjelent a *Pásztortűz-Könyvtár* 9-ik kötetéül. Kiadta a *Minerva* r. t. Kolozsváron, 1926-ban. Ára füzve 65 lej.

Gyallay Domokos ugyancsak kezd rácsafolni arra a régi babonára, hogy „egy próféta se kedves a maga hazájában.“ Színes, meleg novelláinak megértő közönsége van ott is, ahol nem éppen divat arra esküdni, hogy a nemzeti hagyományok útján járni ma húsba és vérbe vágó kötelesség. Becsülete van az öregek közt s a különféle irodalmi hitvallások útvesszőit járó fiatalok is beeresztik maguk közé *házi székelynek*, mert jó az öreg a háznál. Szinte azt mondhatnám, hogy ő az a bizonyos híd, ahol még mindig találkozni lehet. A híd erről persze nem tehet. Most regényt írt. Az elsőt. Rólunk. A vaskenyér a mi kenyerünk első sorban, unitárius berkeké, a Pap Domokos legszűkebb hazájáé. Minket érdekelhet hát első sorban, hogy mi van benne. De drága a papiros, nem mondjuk el. A letejfelezésnek semmi értelme sem volna a K. M. olvasóival szemben, akiket nem kell külön biztatni, hogy olvassák Pap Domokost, kivált ha eláruljuk, hogy a kritika már megállapította, hogy „könyve eseménye az erdélyi irodalomnak, de minden magyar szívet gyönyörködtető gyarapodása az egész magyar irodalomnak is.“ (Kéký. Lajos. *Pásztortűz*. 1927. 70 l.)

Nekünk, akik a Pap Domokos fejlődését a leginkább magunk előtt láthatjuk, egyebet kell elmondanunk. Régóta tudjuk, hogy a *nonum prematur in annum*-ot messze túlhaladó önfegyelmézésel és önkritikával készül ez az első regénye. Pap Domokosnak aligha van magánál jobb és szigorubb kritikusa. Az okos szóra is hallgat, mint aki tudja, hogy minden sikernek a titka bennünk van, abban, hogy az ember tanulja meg jól a leckéjét, mert ebben szédületes lehetőségek rejlenek. Hígyje el, hogy ebben vele teljesen egy véleményen vagyunk s ha kifogásolunk valamit, azért tesszük, mert a kezére aka-

runk játszani. Míg a regényt vártuk, két dologtól tartottunk. Egyik az, hogy történetet írva újra beleesik a Kölönte sípjának mondvaesinált, édeskés, olesó romantikájába. Örömmel kell megállapítanunk, hogy ebből a hangból egészen kiszeregett. A történeti multban is olyan fesztelenül otthonosan mozog, mint falusi történeteiben. Nem kell érzést és megindultságot affektálnia, minden ráhazudott romantikus cafrang nélkül meg tudja éreztetni a kor lelkét, azt a bizonyos történeti levegőt. Stílusában sincs meg már az a kissé félszeg tanáros kenetesség, az atyáskodás lelkiismeretes túltengése, mint régen, amikor paradés ünneplőbe nyalta ki kis csemetéit, gondosan körültagogatta s úgy eresztette útnak, okos intelmekkel: aztán jól viselkedjeteK, legénykéK, ne hozzatok szégyent a fejemre.

A második aggodalmunk abból a tapasztalati megfigyelésből fakadt, hogy jó novellisták igen ritka esetben lesznek jó regényírók, legalább eleintén, amíg bele nem jönnek. A regényben is novellát írnak, színes mozaikköveket, miket csak a történeti egymásmellettiség tart össze. Nincs meséjük és nincs hősiük. Hát ami ezt illeti, ha kissé pedánsan vesszük a dolgot, a Vaskenyér hőse, Miklós is inkább novella —, mint regényhős. Minden mozgékonyasága mellett is kissé vékonypénzü legényke regényhősnek. Az események viszik előre nem ő az eseményeket. Ami vele történik, mintha nem is a regényben történnék, az író is úgy bucsúzik el tőle, hogy „alakja köré később legendák szövödtek.“ Mintha azt mondaná, hogy ő csak a hiteles történetet mondta el. Hiszen igaz, hogy az életben is így van, csak visszük a batyut s nem tudjuk, hogy az olykor talán történelem is. De a regényben nem is az a fontos, hogy történelem-e vagy nem. Az a fontos, hogy van-e bennük valami drámai mag, amiből villámok születhetnek, tragédiák mélyülhetnek el, emberi sorsok és törekvések omlanak össze fájdalmasan szép vanitatum vanitas-szá, vagy épülnek hitet és bizalmat őrző fellegvárrá. Ez a regény útja, célja, vagy geneisise. Hozzá megvolna minden alkalom és lehetőség. Pompás helyzetek és beállitás, húsból és vérből való alakok, ügyes és talpraesett fordulatok, kellő lelki analízis: a regényből mégis hiányzik valami. Mintha csak guzsalyasba járnának a legénykéK; ma ide, holnap oda, ma Judit, holnap

Anikó; de hogy miért Judit és miért éppen Anikó, az csak addig probléma, amíg egy-egy kerek novella nem kerekedik belőle: a magyarok *kutyakedve*, az „álomerdő, hát halálra gázolt a valóság“, vagy az a talán mindeniknél szebb „fátyolos bánat“ a Nyikó vidékén: „Tordátfalva ... szép árnyas temető, abban fekszik egy hidegszívű leány.“ Mennyi igaz poezis van ezekben a mesterkéletlenül egyszerű szavakban!

P. D. tudja, hogy a természetesség és egyszerűség a legnagyobb művészet a világon. Ez az ő legnagyobb érdeme ebben a titánkodó és mindenáron eredetieskedő világban. Öntudatosan kezeli a szordinot, nem erőlködik ereje fölött. Székely, anélkül, hogy izetlenül székelkednék, vagy pörére vetköznék, vagy dialektusban útnéznek. Ez a mesterkéletlen egyszerűség biztosítja számára rokonszenvünket. Mégis, vagy talán éppen ezért itt van az a bizonyos punctum saliens, ahol a próbatétel után megméretik, ahol vagy magasabbra lendül a művészete, vagy előbb-utóbb a közepszerűség sívó homokjában szikkad el. Nem tudom, még tudom-e értetni, mit akarok mondani, azért egy kicsit messze kezdem. Én úgy látom, hogy a művészet tulajdonképpen csak megvilágítási probléma, a láttatás, az érzékeltetés az illuziókeltés mesterfogásaiból áll s hogy minden esztétikai bölcsesség belefér ebbe a két kicsi szóba: láttass és éreztess. A természet azért a legnagyobb művész, mert neki van a legcsodálatosabb tolvajlámpása, a nap. Hozzá képest a Shakespeare villanásai is csak pislamecsvilág. Rousseau tanítványait, a naturalistákat, a P. D. természetességben utazó mestereit azért szeretjük, mert ők a naptól tanulták el a megvilágítás titkait. De vigyázzanak a naturalisták: a naptól lehet tanulni, de versenyezni vele oktalanság. A nagylelkűséget, a teljes obiectivitást és érdeknélküliséget, az abszolút egyszerűséget, mesterkéletlenséget és stilizálatlanságot mégis tán biznák a napra és a fényképezőkre. Az ő kis tolvajlámpáskájuk csak úgy veheti fel a versenyt a nappal, ha — hazudik, ha szebben és célszerűbben hazudik, mint az égi tolvajlámpa. (Ehhez az egyhez, a hazugsághoz, jobban értünk, mint a természet. Ha nem így volna, minden művészet becsukhatná a boltját.) S hogy hazudik szebben? Ha összpontosít, ha stilizál, ha nem őszinte, ha igazságtalan, ha protegal, ha taktikázik, ha úgy osztogatja a

fényt, mint Napoleon a katonát, a *döntő* helyre és perere koncentrálva. Nem is olyan egyszerű dolog hát az az egyszerűség. A természet lehet nagylelkű és igazságos, neki nincsenek kiválasztottjai, de a művészet ne nagylelkűsködjék. Huzza meg magát és huzza meg a maga határait. Legyen elfogult, legyenek hősei. Ambicionálja a szép hazugságot, eszményítsen. Legyen a dolgok és események élő lelkiismerete, a művészi gondviselés. Tudják is a Miklósok, miért járnak guzsalysba! Tőlük az is elég, ha eljárnak. A többit tartsa számon más. A művészet. A rejtett rugókat tőle kérjük számon. Ezzel fizeti meg érdeklődésünket. Stilizált emberek, stilizált rugók s rugókra járó stilizálatlan lüktetés. Ez a regény. Ezek s ezekhez hasonló megfigyelni valók bújnak meg az egyszerűség köpenyége alatt. Aki a naptól tanul, jó iskolába jár, a halhatatlan tüzet választotta mesterül. Hogy is mondja csak a torlai alispán, Szaniszló keresztapám: „Hej tűz, magyar tűz, mikor csapsz az égre!” Hát ezzel a tüsszel kell még jobban megbarátkoznia Gyallay Domokosnak, ha emelkedni akar.

Pálfi Márton.

Révész Imre élete. (1826—1881.) *Születésének századik évfordulóján egyedül Isten dicsőségére közrebocsátja a debreceni református egyház presbyteriuma. Debrecen. 1926. Irtá: Révész Imre.*

Debrecen már a XVI. század folyamán nagy jelentőségre emelkedett a protestánsizmus történetében. A kálvinizmus központi helye lett. Innen indult ki sokszor hódító útjára. Mélius Péter volt a főpapja. Nevezték kálvinista Rómának, magyar Genfnek s főpapját Péter pápának. Mindezek jellemzik Debrecen szellemét és lelki irányzatát. És Debrecen ezt a jelentőségét a mult századig megőrizte. Sőt a mult század 60-as és 70-es éveiben egész fogalomná lett. Jelentette a kálvini ortodoksziának utolsó várát, amelyben nem csak bátor és hősi védelmet talált a dogmátizmus, hanem merész nyilak is röp-pentek a mind nagyobb erővel előre nyomuló modern teológiai irányzat s evvel együtt az unitárizmus ellen is. Ennek az elszánt harcnak a feje és vezére volt *Révész Imre*, előbb bal-

mazujvárosi, majd szentesi s 1856-tól kezdve haláláig, debreceni lelkész.

Vajjon Debrecén hagyományai irányították-e kitünő lelkipásztorának a lelkét, vagy a lelkipásztor szelleme vezette Debrecént? Nagy kérdés, amelyre határozott feleletet adni nem tudunk. Annyit az előttünk fekvő 234 oldalas életrajzából, melyet *Révész Imre* jelenlegi debreceni lelkész, az egyházköztség megbízásából az unoka kegyeletétől vezetve, de mindig a helyes érzéssel bíró történettudós tárgyilagossággal irt, megállapíthatunk, hogy balmazujvárosi és szentesi prédikátor korában még a szabadelvű irányzatoknak hódolt s a modern teológia harcosaival tartott fenn baráti összekötést. Amidőn Debrecenbe megválasztották, az egyik történetíró tanár így üdvözölte: „Üdvözlégy újabbkorbeli Melius Péterre Debrecennek! ...“ És valóban a Melius szelleme ébredt föl Révészben, amely szellem erejétől vitetve, egy negyed századon keresztül Debrecén és Révész Imre egyet jelentettek.

Az a negyed század az örökös harc és küzdelem ideje volt, amely az elmélyedő tudományos munkára s maradandó alkotásokra hivatott lelkipásztor idejét és erejét nagy részben fölémésztette. Már debreceni papsága első éveiben a protestáns egyházak szabadságát megsemmisíteni célzó pápens elleni küzdelemben csillogtatja nagy történelmi tudását és egyházáért égő, törhetetlen lelkesedését. Ez a kitartó küzdelme összekötésbe hozta a nemzet legjobbjáival s egyben szinte páratlan népszerűséget szerzett számára. Ez a népszerűség sodorta a politika terére, amelyhez különben nem érzett hivatást magában. Rövid ideig tartó képviselősködéséről lemondott, hogy annál nagyobb erővel élhessen a tudománynak és egyházának. De ezáltal megingott korábbi népszerűsége is, ami viszont az ő bizalmát ingatta meg az emberekben.

Ezek után, a szorosán vett lelkipásztori munka mellett, három fronton folytat elszánt harcot, u. m. az egyházi iskolákért, az egyházi hitelvekért és az egyház alkotmányáért. Az elsőt illetőleg, határozott ellensége volt annak az Eötvöstől inaugurált liberális iskolapolitikának, amely az iskolák államosítását tűzte ki célul. Míg a protestánsok többsége — most már mondhatjuk, hogy túlzott optimizmussal — élén a Ballagi

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap-jával örömmel üdvözölte ezt az irányzatot, addig Révész a prótestántizmus veszedelmét látta benne s ezért kimélet nélkül fölvette a harcot ellene. E harc sikeresebb megvívása indította arra, hogy megvalósítsa egy korábbi tervét s megalapítsa a „Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező“ című folyóiratot, amely lap ebben és a későbbi harcokban annyira egybeforrott Révésszel és Debrecennel. Sajnos, az iskolakérdésben az újabb idők és előre beláthatatlan politikai áramlatok teljes mértékben igazolták Debrecen egykori nagy papjának álláspontját.

Másik fronton az egyházi hitelvekért harcolt. Bár maga nyíltan többször tiltakozott az ortodoksia vádja ellen, mégis írásaiban és cselekedeteiben a legtúlzóbb ortodoks irányzatnak volt a híve és képviselője az előre nyomuló modern irányzattal szemben. Így jutott kibékíthetetlen ellentétbe kora liberális gondolkozásu teológusaival, élén Ballagival és Kovács Alberttel. Így lett a Ballagi Prot. Egyh. és Isk. Lapja és a Révész Figyelmezője két ellentétes tábornak a harctere. Ezekben a harcokban Révész sebeket is kapott, de osztogatott is. Az ő ostromapásai sokszor az unitáriusok hátán is pattantak el. Különösen, amikor az oly szép remények között megindult Protestáns Irodalmi Társaság szabadelvű levegője az unitáriusoknak is kedvezni látszott. A Figyelmezőnek nem kis része van abban, hogy a magyar protestánsoknak ez a közös munkatere idő előtt megsemmisült. Ezek a harcok már nem sok babért s inkább ellenségeket teremtettek Révésznek.

Végül az egyházi alkotmányért folytatott harcában is éppen így szembehelyezkedett korának ama törekvéseivel, amelyek oda irányultak, hogy egy egységesen szervező és alkotmányozó egyetemes zsinat tartassék. Ennek a törekvésnek a megvalósulásában azoknak a diadalát látta volna, akik ellen az iskolák és hitelvek terén olyan elszánt harcot folytatott s ezért azt az általa úgynevezett „pesti“ irányt az egyházra nézve veszélyesnek ítélte. De végül belátva, hogy a kor szellemét fel nem tartóztathatja, a küzdelmet feladta s maga is megbékült annak a gondolatával, sőt tevékeny részt vett előkészítésében. Mikor aztán kilenc évi erős küzdelem után testi, lelki kimerültségére hivatkozva a Figyelmezőt beszünteti, szerkesztői végszavában rezignáltan állapítja meg: „Ret-

tenetes egyedüliségben állottam és az élet reám nézve végképen elborult.“

Mivel ilyenformán az új kor áramlatai ellen eredménytelenül harcolt, meghasonlott a világgal, meg az egyház vezetőivel a csöndes magánosságba vonult vissza, míg 1881. febr. 13-án meghalt. Vele egy nem mindennapi tudós és az Isten igéjének országos hírű szónoka szállt sírba. Koporsójára még ellenfelei is az elismerés koszorúját tették. Mi még ma is kérdezhetjük, hogy minő áldásos munkát végezhetett volna az az Istentől gazdagon megáldott tehetség, ha ereje legjavát nem meddő harcokban fecsérli el? A debreceni ref. egyházközség presbyteriuma elismerésre méltóan cselekedett, amidőn nemes gesztussal így is megörökítette egykori nagy papjának az emlékét. És az isteni gondviselésnek különös kegyelme nyilatkozott meg abban, hogy éppen utódja és unokája lehetett az a kiváló történettudós, aki a nagyapa tanulságos élete történetének szép és tárgyilagos megírásával együtt egy darab protestáns és magyar multat is föllevenített előttünk. Szerzőjének őszintén gratulálunk mindvégig tárgyilagos, a részletekben is jól tájékozott s vonzón megírt értékes munkájáért, melyet olvasóinknak is a legszívesebben figyelmükbe ajánlunk.

Vári Albert.

Németh Dezső, Németh Albert ny. székelyudvarhelyi pénzügyigazgató derék fia, ki az érettségi vizsga sikeres letétele után a mérnöki pályán a legszebb remények között indult el útjára, hirtelen és váratlanul a spanyol nátha áldozatává esett. Még föl sem száradtak a szülői szemekben a könnyek, amelyekkel egy másik szépreményü fiúk elhunytát siratják s ime máris újabb mély seb esett érzékeny szívükön. De a szülők mellett vesztés az unitárius egyház és az egész magyar társadalom, amelynek egy jövőbeli reményteltjes oszlopa omlott porba. A gyászoló szülők fájdalomban igaz részvétellel osztozunk s a vigasztalást a jó Isten gyógyító kezéből kérjük és várjuk.

Özv. Schiller Jánosné szül. Konradt Jozefine életének 78-ik, özvegységének 12-ik évében 1927. évi február hó 11-én Kolozsvárt elhunyt. Balászfalván férje mellé helyezték örök nyugalomra. Az elhunytban Türkösy Sámuel, a kolozsvári egyházközség lelkes és buzgó kebli tanácsosa anyósát gyászolja.

Ürmösy Jenőné, Ürmösy Jenő ny. vasuti főfelügyelő áldott lelkü neje, hosszas szenvedés után 1927. február 10-én Kolozsvárt elhunyt. Halálát férje mellett nevelt leánya siratja. Emléke áldott, nyugalma legyen csendes!

Kovács Iluska, Kovács Lajos brassói lelkész 19 éves leánya, a budakeszi Erzsébet-szanatóriumban 1927. febr. 10-én meghalt. A leányálmok valóra váltak. A boldogság után epe-dő lélek megszabadult a földi romlandó sárháztól s elszállott oda, ahol örök tavasz virul. A könnyes szemekkel utána néző apának és testvéreknek azt üzeni vissza: Ne sirassatok engemet!

Derzsi Ballogh Károly ny. kir. ítélő táblai bíró, élete 84-ik, boldog házassága 25-ik évében február 26-án Kolozsvárt hosszas szenvedés után elhunyt. Földi életében az igazságot osztogatta, most elment, hogy a saját igazságát vegye át a mennyei Atya kezéből. Nyugalma legyen csendes.

Az Unitárius Irodalmi Társaság Választmányi ülése.

Az U. I. T. választmánya február hó 21-én, *Ferencz József* püspök úr elnöklete mellett, a püspöki lakásban népes ülést tartott, amelynek tárgya az E. K. T. 1690—926 számú felhívása folytán az elemi és gimnáziumi vallási tankönyvek revíziója volt. Az elemi iskola 1 és 2 osztályában hosszú időn keresztül sikerrel használt *Boros György*: „Jó gyermek könyve“ című tankönyv utolsó kiadása is elfogyott. Mivel azonban Régeni Áron tanító afia is ez osztályok számára még évekkkel ezelőtt írt volt „Szív és lélek“ címen egy vezérkönyvet, melyet E. K. T. szintén elfogadott, a Választmány azt javasolja, hogy mind a két munka adassék ki egy gyakorlati vallástanítókból álló három tagú bizottságnak, hogy az állapítsa meg, hogy melyik használható nagyobb sikerrel a vallás-erkölesi nevelés kezdő fokán. A 3. 4. és 6. osztály tankönyveinek is a hiányait megállapította, amelyek egy újabb kiadásnál pótolandók lesznek. Az 5-ik osztály tankönyve jelenleg sajtó alatt van. A 7-ik osztályra nézve az a Választmány javaslata, hogy az legyen előkészítés a konfirmációra a *Ferencz József* kátéja alapján.

A gimnáziumi tankönyvekre vonatkozólag a Választmány javaslata ez: Az I. g. o. tankönyve a tantervnek megfelelően átdolgozandó. A II-ik osztály tankönyve egészen újra irandó. A III-ik oszt. számára a tantervnek megfelelő új könyv irandó, amelyre különben már megbízást kapott az E. K. T.-tól *Vári Albert* vallástanár. A IV. és V. osztályok tankönyvei megfelelők. A VI. osztályé a változott viszonyok szerint átdolgozandó. A VII. osztályé sem felel meg a tantervnek, de erre nézve a Választmány várakozó álláspontot javasol, amíg a legújabb középiskolai reform kialakul. A VIII. g. o. tankönyvét megfelelőnek itéli a Választmány.

Gondnoki és esperesi értekezlet. A fő- és felügyelő gondnokoknak korábban megindított értekezlete a folyó évben február 9-én volt, amelyre már az esperesek is meghívást kaptak. Azonban tudomásunk szerint közülök csak egy jelent meg. Az értekezlet az egyházi életbe mélyen belevágó több rendbeli nagyfontosságú kérdést tett ez úttal is megbeszélés tárgyává amelyekről folyóiratunk következő számában részletesen beszámolunk.

Filep Gyula és Filep Jenő emlékalapítvány. Kegyeletes és példát adó módon örökítette meg özv. Filep Gyuláné úrnő, iklandi lakós, elhunyt férjének és a haretéren hősi halált halt fiának emlékét, amidőn férje, Gyula és fia Jenő, emlékére a kolozsvári Unitárius Kollégium főgimnáziumánál egyenként 10.000 lej alapítványt tett azzal a rendeltetéssel, hogy évi kamatjövedelmének 10%-a tőkésíttessék, 90%-a pedig minden évben két szegénysorsú, jómagaviseletű és jóltanuló székely unitárius tanuló segélyezésére fordíttassék.

Isten áldása legyen a nemes szívű adakozón, megszentelő kegyelme örökdjék a megboldogultak fölött.

A Keresztény Magvető melléklete. Folyóiratunk jelen számához mellékeljük Márkos Albert főgimnáziumi tanárnak „Nagyajtai Kovács István“-ról írott kítünő tanulmányát. Előfizetőink e mellékletet ingyen kapják; bolti ára 20 lej.

Templomjáró és templomon kívüli vallásosság. Nemcsak nálunk nem járnak templomba, hanem Európában mindenütt, ahol keresztények vannak. S mert ez így van, természetesen nemcsak nálunk, hanem más országokban is keresik e jelenség okát. Hosszú lenne felsorolni a tapasztalásokat. Itt csupán egy németországi lutheránus lelkész dolgozatát említem, melyben a többek között ez olvasható: „Tévedés azt gondolni hogy csak a templomba járás jelent vallásosságot. Vallásos egyletekben részt venni; a belmisszió munkáját végezni; a családban istenes életet élni — — mind vallásosság. Van tehát templomjáró és templomon kívüli vallásosság. Hogy a vallásosság általában hol nyilvánul meg, az nem fontos, a fődolog nem az, hogy okvetlenül templomban imádkozzunk, hanem az, hogy életünk legyen vallásos. S a pap? Minden pap legyen egyházközségének Jézus Krisztusa, hogy a hívek az ő példájából tanulják megszeretni, megbecsülni és utánozni a keresztény vallásos életet. Nem az a fontos, hogy a pap szépen tudjon prédikálni, hanem az a fontos, hogy mintaszerű életével másokban is vágyat tudjon kelteni a vallásos élet iránt“.

Mussolini a fászcizmusról. Az olasz miniszterelnök közelebbről kihallgatáson fogadta egyik világlapnak tudósítóját s rendkívül érdekes kijelentéseket tett előtte a fászcizmusról, melyekből néhányat ide írunk.

A nők választójoga — úgymond Mussolini — sem nem veszedelmes, sem nem fontos. Azt meg is lehet adni, nem is, a világ azzal sem jobb, sem rosszabb nem lesz. Nem a választói jog megadása vagy meg nem adása a fontos, hanem az a fontos, hogy a nők is, meg a férfiak is fegyelmezni tudják magukat; tudjanak eszményekért élni, s ha kell, akár meghalni.

A fászcizmus az emberiséget abból a zsákutcából akarja kivezetni, ahova az u. n. modern állami élet juttatta. A modern állam a liberálizmus jelszavával nagy emberek számára gyerekszobát csinált e világból.

A liberálizmus az állam életében olyan, mint aminőnek a parlamentekben láttuk: az embereket egymásra szabadította, kik „az ország házában“ duhajkodtak, mint a betyárok; feleseltek egymással, mint a részegek; tevékenységük a szószátyárságban s a mindenkori kormány munkájának szándékos megnehezítésében állott. Ugyan e szimptomák mutatkoztak a liberális társadalmi életben, hol az erkölcsöket meglazította, a főkét a munka ellen heccelte; az egyházban, honnan előbb kiűzte a keresztények Istenét, aztán a papokat s a híveket egymásra uszította. A liberálizmus megzavarta a közbékét, felforgatta a jó rendet, haragot, gyűlölködést hozott oda, ahova szeretet, béke és munka való.

Nem liberális parlamentárizmus kell az államéletbe, hanem szigorú fegyelem, amely az egész népet egy cél, egy eszmény szolgálatába állítja.

A fászcizmus ma még csak pártprogram, katonás fegyelem társadalmi testületben. De ez csak átmenet. A fászcizmus tovább akar menni ennél: életforma és életcél akar lenni. — a bátor élet, mely kész a jót komolyan akarni és valóban eszeledni s amely meri megvetni a rosszat, legyen bár az sokak előtt még annyira is kedves. Az igazi fászcizmus nem szervezet, nem hatalom és nem párt. Az igazi fászcizmus a legkomolyabb önfegyelmezés egy öntudatos, jól megfontolt s a leghelyesebben megválasztott (nem önzőn egyéni, hanem) társadalmi léte céljában érdekében.

A „bosszúálló“ Isten. Azt olvassuk egy külföldi lapban, hogy egy budapesti héber tudós, Donath Benjamin rájött arra, hogy az ótestamentomnak „bosszúálló“ Istene tulajdon-

képen a latin Vulgata bibliának hibás fordításából került a köztudatba. Az eredeti héber szöveg szerint a zsidó Isten nem bünteti meg az atyák vétkeit az utódokban, hanem az atyák vétkeit enyhítő körülményül tudja be az utódoknál. Felfedezésének híre eljutván Rómába, a vatikáni bibliakutató testület, mely jelenleg épen a Vulgata szövegébe becsúsztott fordítási hibák kimutatásával foglalkozik, Donathot Rómába hívta. Donath Rómába utazván, ott a testesült elnöke, Garquet kardinális és referense, Quentin püspök előtt a vatikáni könyvtár gazdag bibliai kéziratgyűjteménye alapján adta elő argumentumait. Garquet kardinális, ki perfektül tud héberül, erre tényleg elismerte, hogy a megnevezett bibliai passzus kétértelmű. Donath azt hiszi, hogy neki sikerül végérvényüleg kiküszöbölni a bibliából ezt a tévesen belekerült kifejezést.

A főtiszt. püspök úr és a főtiszt. asszony betegek. Lapunk zártakor szomorúsággal halljuk, hogy a főtiszt. püspök úr és felesége a jelenleg országszerte járványos influenzában megbetegedtek. Kezelőorvosuk, dr. Gyergyai Árpád, azt hiszi, hogy betegségük könnyebb természetű.

Amilyen szomorúsággal halljuk e hirt, épen oly szeretettel kívánjuk, hogy az Isten minél előbb adja vissza egészségüket.

Czupor András C. F. R. állomás főnök életének 52-ik évében hosszas szenvedés után február 26-án Boréven elhunyt. Porait Torockón helyezték örök nyugalomra. Egy szép család fenntartó oszlopa omlott porba, kinek legfőbb boldogsága volt az övéiért való áldozat. Emléke áldott, nyugalma legyen csendes.

As
Folklore of the
Folklore of the

The first part of the book is devoted to the study of the folk-lore of the people of the North Sea coast. It is a study of the folk-lore of the people of the North Sea coast. It is a study of the folk-lore of the people of the North Sea coast.

The second part of the book is devoted to the study of the folk-lore of the people of the North Sea coast. It is a study of the folk-lore of the people of the North Sea coast. It is a study of the folk-lore of the people of the North Sea coast.

The third part of the book is devoted to the study of the folk-lore of the people of the North Sea coast. It is a study of the folk-lore of the people of the North Sea coast. It is a study of the folk-lore of the people of the North Sea coast.

The fourth part of the book is devoted to the study of the folk-lore of the people of the North Sea coast. It is a study of the folk-lore of the people of the North Sea coast. It is a study of the folk-lore of the people of the North Sea coast.

Az Unitárius Irodalmi Társaság (Cluj-Kolozsvár, Unitárius Kollégium).

CÉLJA: az unitárius irodalomnak és történelemnek s általában a tudománynak unitárius szellemben való művelése, az unitárius hívek közművelődésének előmozdítása.

TAGJAI: tiszteleti, levelező, alapító és rendes tagok. A tiszteleti és levelező tagokat a Társaság választja.

Alapító tag lehet, ki egyszersmindenkorra 500 lej tagsági díjat befizet.

Rendes tag lehet, ki évente 100 lej tagsági díjat befizet.

A belépést legegyszerűbb postai levelező lapon, vagy az unitárius lelkészek útján jelenteni az elnökségnek.

ESZKÖZEI: A Társaság vándorgyűléseket tart; kiadja a **Keresztény Magvető** c. 3 havi folyóiratot, valamint **Az Unitárius Irodalmi Társaság Szakkönyvtárát** és az **Unitárius Könyvtárt**; eredeti és fordított tudományos műveket bocsát közre; segélyez az unitárius közművelődést előmozdító minden tudományos, szépirodalmi és művészi törekvést.

CIME: Unitárius Irodalmi Társaság, Cluj—Kolozsvár, Unitárius Kollégium.

Dr. Ferenczy Géza,

egyházi főgondnok,
igazgató.

Ferencz József,

unitárius püspök,
elnök.

Dr. Boros György, Dr. Gál Kelemen, Vári Albert,

egyházi főjegyző,
alelnök.

főgimn. tanár,
alelnök.

főgimn. tanár,
alelnök.

Dr. Borbély István,

kollégiumi igazgatótanár,
főtktár.

Hadházy Sándor,

egyházi pénztárnok,
pénztárnok.

Kovács Kálmán,

püspöki titkár,
ellenőr.